

บทที่ ๒

มโนทัศน์เรื่องชีวิตและความตายในพุทธปรัชญาเถรวาท

มโนทัศน์เรื่องชีวิตและความตาย แม้จะเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติ ที่เกิดขึ้นตามธรรมดาของโลก แต่คนส่วนมากก็มักไม่เข้าใจธรรมชาติที่แท้จริงของมัน เป็นเหตุให้ไม่สามารถกำหนดท่าทีและการกระทำที่ถูกต้องในเรื่องที่สำคัญนี้ได้ ผลที่ตามมาอาจเป็นความทุกข์ในระดับต่างๆ หรืออย่างน้อยก็ไม่สามารถได้รับประโยชน์ที่พึงได้ จากการเกิดมามีชีวิต ในฐานะคนคนหนึ่ง ในการนำเสนอนี้ เบื้องต้นผู้วิจัยจะกล่าวถึงทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทที่เกี่ยวกับชีวิต จากนั้นจะกล่าวถึงมุมมองเกี่ยวกับความตายและทัศนะที่เราควรมีต่อเรื่องความตาย มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๒.๑ มโนทัศน์เรื่องชีวิตในพุทธปรัชญาเถรวาท

มโนทัศน์เรื่อง “ชีวิต” ดูเหมือนเป็นสิ่งที่เข้าใจได้ยากยิ่ง แม้จะมีนักปราชญ์ทุกยุคทุกสมัยพยายามอธิบายความหมายของคำว่าชีวิต แต่คำอธิบายเหล่านั้นก็ยังเป็นสิ่งที่คลุมเครือไม่ชัดเจนพอที่จะทำให้เราเข้าใจได้แจ่มแจ้ง มนุษย์ก็พยายามที่จะอธิบายชีวิตด้วยภาษาปรัชญา ปรัชญาจึงสะท้อนภาพชีวิตที่เป็นจริงและภาพชีวิตในอุดมคติของมนุษย์ ด้วยเหตุว่า ปรัชญาเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตมนุษย์และแนบแน่นอยู่กับชีวิตมนุษย์มานานอย่างแยกออกจากกันมิได้

พุทธปรัชญาเถรวาท มองชีวิตว่า เป็นสิ่งที่เกิดจากการมีส่วนประกอบต่างๆ มารวมกันเข้า และมีความสัมพันธ์แบบอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องและความอิงอาศัยกันนี้ นับว่าเป็นคุณสมบัติสำคัญ เพราะเป็นสิ่งที่ทำให้ชีวิตดำรงอยู่และดำเนินไปได้ หมายความว่า ถ้าจะให้มีชีวิตเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และดำเนินต่อไปได้ ส่วนประกอบต่างๆ เหล่านั้นจะต้องไม่ใช่สักแต่ว่ามา “กองรวม” กันอยู่ โดยไม่มีความเกี่ยวเนื่องแบบอิงอาศัยกันเท่านั้น แต่ต้องมีความเชื่อมโยงและด้อยที่ถ้อยอาศัยกันและกันอย่างเหมาะสมด้วย ดังนั้น การศึกษามโนทัศน์เรื่องชีวิตในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทครั้งนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตการศึกษาเอาไว้ คือ ชีวิตคืออะไร ธรรมชาติของชีวิตเป็นอย่างไร องค์ประกอบของ

ชีวิตคืออะไร ลักษณะของชีวิตเป็นอย่างไร สิ่งใดคือเป้าหมายสูงสุดของชีวิต เพราะสิ่งเหล่านี้คือเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องปรัชญาชีวิตของพุทธปรัชญาเถรวาท และต่อไปนี้จะได้ศึกษาในรายละเอียดของแต่ละประเด็นตามลำดับ

๒.๑.๑ ความหมายของชีวิต

ชีวิตคืออะไร ตามทัศนะของท่านผู้รู้ได้ให้ความหมายไว้หลายนัย กล่าวคือ ชีวิตหมายถึง ความเป็นอยู่^๑ มีอยู่ ตั้งอยู่ ดำรงอยู่ ชีวิตของคนก็คือ ความเป็นอยู่ของคน ชีวิตของสัตว์ก็คือ ความเป็นอยู่ของสัตว์^๒

สิ่งมีชีวิตนอกจากมนุษย์และสัตว์แล้วยังมีชีวิตอื่น ๆ อีกมาก แต่ผู้วิจัยจะขอกล่าวถึงเฉพาะเรื่องของชีวิตมนุษย์ในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท

กัมภีร์มิลินทปัญหา^๓ ได้กล่าวถึงการสนทนาระหว่าง พระยามิลินท์กับพระนาคเสน เพื่อที่จะเข้าใจการ “คิดสมมติ” จากการใช้ภาษา โดยยกตัวอย่างเรื่องรถ มาวิสังขนาเปรียบเทียบกับ การ คิดสมมติว่า “ ตัวตน ” มีอยู่ คำว่า “รถ” เป็นเพียงการสมมุติ แท้ที่จริงเป็นเพียงส่วนประกอบต่างๆ มาประชุมกัน แม้แต่ส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ นั้นก็ปรากฏขึ้นโดยการรวมตัวกันของส่วนประกอบย่อยๆ ต่อไปอีก หาตัวตนที่แท้ของรถไม่พบ และความหมายแห่งการมีอยู่ ของรถ จำเป็นต้องสัมพันธ์กับ การขับ ที่ว่าง ถนน ความเร็ว เพื่อให้รถมีอยู่อย่างมีความหมาย เพราะรถไม่ได้มีอยู่ด้วยตัวของมันเองมันจำเป็นต้องสัมพันธ์กับสิ่งอื่น แต่เพื่อสะดวกในการใช้ภาษาสื่อสารจึงต้องบัญญัติคำว่า “รถ” ขึ้นมา จำเป็นต้องบัญญัติคำเพื่อใช้ในการสื่อสารกันทำให้เกิดความเคยชินจนทำให้คิดสมมุติ จนเกิดความรู้สึกเป็นตัวเป็นตนขึ้นมาฝังอยู่ในความคิด ดังนั้นเมื่อจะพูดว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่ ก็ต้องเข้าใจในว่า มีอยู่ในฐานะที่ส่วนประกอบต่างๆ มาประชุมกัน และส่วนประกอบดังกล่าวก็มีอยู่โดยสัมพันธ์เนื่องอาศัยซึ่งกันเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกันและกัน มนุษย์ก็เช่นเดียวกัน คำว่า “มนุษย์” ที่เราสมมุติขึ้นมาใช้เรียกแทนสถานะธรรมของสิ่งมีชีวิตชนิดหนึ่ง แท้ที่จริงที่เกิดจากการประชุมของขั้น ๕ ที่สัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ความเคยชินจากการ “คิดสมมุติ” ทำให้

^๑ อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๑๕๕.

^๒ สมเด็จพระธีรญาณมุนี, (สนิท เขมจารี), ชีวิต, (กรุงเทพมหานคร : จิตตภาวัน มูลนิธิอิทธิกรรม มหาวชิราวุธวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๓.

^๓ มหามกุฏราชวิทยาลัย, มิลินทปัญหาฉบับแปล, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๓.

สำคัญผิดคิดว่ามีตัวมีตนอยู่จริงๆ มนุษย์มีโดยสมมุติสัจจะ แต่โดยปรมาตม์สัจจะ มนุษย์ไม่มีอยู่จริง เพราะในขณะที่เราใช้ภาษา เราได้สร้างภาพลักษณ์ในความคิดต่อสิ่งที่เราใช้ภาษาสมมุติขึ้น และสุดท้ายเราก็ยึดติดในภาพลักษณ์นั้น

ชีวิต หมายถึง การรวมกันของขันธ ๕ อันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ สิ่งเหล่านี้อาศัยกันและกัน ย่อมเกิดขึ้นด้วยกัน เช่น การสนทนากันระหว่างพระนาคเสนกับพระเจ้ามิลินท์เกี่ยวกับเรื่องรูปนามว่าจะอะไรชื่อ นาคเสน อาการ ๓๒ หรือว่า ขันธ ๕ ซึ่งพระนาคเสนก็ตอบปฏิเสธทั้งหมดและอธิบายว่าอาศัยการประกอบกันเข้าทั้งนามและรูปจึงมีการบัญญัติชื่อเรียกบุคคลหรือวัตถุสิ่งของเปรียบเหมือนพระองค์เสด็จมาด้วยรถจะกล่าวว่า เรือน งอน เผลา หรือล้อ ชื่อว่ารถก็ไม่ได้เหมือนกันแต่เมื่อรวมอุปกรณ์ทุกอย่างเข้าด้วยกันจึงเรียกว่ารถ พระนาคเสนจึงสรุปว่าในลักษณะเดียวกันเมื่อรวมนามและรูปเข้าด้วยกันแล้วจึงสมมติเรียกว่านาคเสนบ้าง อย่างอื่นบ้าง แต่เมื่อว่าโดยปรมาตม์แล้วไม่มีตัวบุคคลที่จะค้นหาได้ในชื่อ นั้น^๔

เมื่อเป็นเช่นนี้ก็แสดงว่าในตัวของมนุษย์เองไม่มีอะไรที่เป็นแก่นสาร หรือเป็น “ตัวตน” มนุษย์จึงเป็นเพียงสภาวะธรรมมาประชุมกันของขันธ ๕ ที่ดำเนินไปตามกฎไตรลักษณ์ เกิดขึ้น ดำรงอยู่ สลายไปตามเหตุปัจจัยที่มีอยู่ในธรรมชาติ ทุกสิ่งไม่สามารถมีอยู่ได้ด้วยตัวของมันเองแต่ต้องมีอยู่ด้วยการสัมพันธ์สิ่งอื่นๆ เป็นกฎเกณฑ์ธรรมชาติที่มีลักษณะอสังกตสัมพัทธ์ความมีอยู่ของสารัตถะในชีวิตมนุษย์จึงไม่มี มีแต่ความมีอยู่ของเหตุปัจจัยที่หมุนเวียนเปลี่ยนไปเรื่อยๆ เพียงเท่านั้น หรืออาจกล่าวได้ว่ามีความเป็นมนุษย์อยู่ในความไม่มี ความไม่มีไม่ใช่ขัณณะของความไม่มีภาวะอะไรเลย แต่มนุษย์มีอยู่โดยเงื่อนไขเหตุปัจจัยที่มีในธรรมชาติ จิตและกายมีอยู่โดยสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน โดยไม่สามารถจะมีอยู่ได้ด้วยตัวเอง เมื่อสภาวะที่แท้ของมนุษย์ไร้แก่นสารแห่งความเป็นตัวตน ไม่มีสิ่งสัมบูรณ์ในตัวมนุษย์ทั้งที่ตอนมีชีวิตและหลังความตาย

คำว่า ชีวิต เป็นภาษาบาลี โดยมีรากศัพท์มาจาก ชีว ชาติ ในอรรถว่า ความเป็นลงอากม และ ต ปัจจัยในกิริยาติดก ในบาลีไวยากรณ์ แปลว่า เป็นแล้ว หรือความเป็นนั่นเอง

^๔ สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคาร, มิลินทปัญหา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร :สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคาร, ๒๕๔๕), หน้า ๕๓-๕๔.

ซึ่งตรงข้ามกับความไม่เป็น อย่างเช่น คน และสัตว์ เป็นต้น จัดเป็นสิ่งมีชีวิต เพราะมีวิญญาณ
ครอง และเพราะมีวิญญาณครอง ชีวิตจึงมีธรรมชาติดำรงอยู่^๕

คำว่า ชีวิต ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานว่า จีพ. จีพ (จีบ. จีบพะ) ชีวิต :
คือ ความเป็นอยู่ตรงข้ามกับความตาย^๖

คำว่า ชีวิต ในอภิปรัชญาได้กล่าวไว้ว่า “ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ไม่มี
นิमित รู้ไม่ได้ ทั้งฝืดเคือง ทั้งน้อย และยังมีทุกข์อีกด้วย” หมายถึง ชีวิตไม่มีเครื่องหมายบ่งบอก
ว่าจะยั่งยืนแน่นอน ไม่รู้จักแก่ ไม่รู้จักตาย ชีวิตมีความเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอจะสิ้นสุดลงเป็นสิ่งที่
ที่เราไม่รู้ได้ยาก ชีวิตฝืดเคือง เป็นของน้อย และเป็นทุกข์^๗ ชีวิตของมนุษย์มีประมาณน้อย^๘

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต)^๙ ได้ให้คำจำกัดความ “ชีวิตคืออะไร” ไว้ ๒
ประเด็น คือ ชีวิตตามสภาพของมันเอง ซึ่งแบบที่นิยมในพระสูตร คือ แสดงแบบขั้น ๕ และ
ชีวิตตามความหมายของมนุษย์ และโดยสัมพันธ์กับโลก ซึ่งมีอายตนะ ๖ เป็นแดนรับรู้และ
เสพสวโลก

สรุปโดยย่อว่า พุทธปรัชญาเถรวาทมองเห็นสิ่งทั้งหลายในรูปของส่วนประกอบ
ต่างๆ ที่มาประสมกันเข้าตัวตนแท้ ๆ ของสิ่งทั้งหลายไม่มี ส่วนประกอบของชีวิต คือ ขั้น ๕
ซึ่ง ประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ รวมกันเรียกว่า ขั้น ๕^{๑๐} หรือ
รูปกับนาม ชีวิต คือ การประกอบกันของขั้น ๕ และเหตุปัจจัยต่าง ๆ ก่อให้เป็นรูปร่างขึ้น
แล้วสมมุติให้เป็นที่น่าใจและยอมรับกันโดยเรียกว่า ชีวิต ชีวิตจะดำรงอยู่ได้เพราะขั้น ๕ นี้
ต่างมีความสัมพันธ์กันอาศัยกันและกัน เมื่อขั้นทั้งหลายมีอยู่ ก็สมมุติเรียกกันว่า เป็นสัตว์
บุคคล ตัวตน เราเขา เพราะอาศัยเครื่องประกอบด้วยอวัยวะทุกอย่างประสมพร้อมกัน

^๕ ฟั่น ดอกบัว, **พุทธปรัชญาแห่งชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม,
๒๕๕๐), หน้า ๑.

^๖ ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**, (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์,
๒๕๒๕.), หน้า ๒๗๓.

^๗ ชัยวัฒน์ อัดพัฒน และวิธาน สุชีวกุปต์, **หลักการดำรงชีวิตในสังคม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑,
(กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาสมุทรคำแหง, ๒๕๓๖), หน้า ๓๑๓.

^๘ อ.จ. สดุดก. (ไทย) ๒๓/๓๔/๑๖๖.

^๙ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **มรณกถา**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิ
พุทธ-ธรรม, ๒๕๔๕).

^{๑๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๒๕๕-๓๐๐.

๒.๑.๒ ธรรมชาติของชีวิต

คำว่า “ธรรมชาติ” เป็นคำประสมในภาษาไทยที่มาจากภาษาบาลีสันสกฤต (ภาษาบาลี = ธรรมชาติ, ธรรมชาติ ภาษาสันสกฤต = ธรรมชาติ) มีนิยามความหมายตามพจนานุกรมและตามความเห็นของนักปราชญ์ร่วมสมัย ดังนี้

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถานนิยามไว้ว่า ถ้าเป็นคำนาม หมายถึง สิ่งที่เกิดขึ้นและเป็นอยู่ตามธรรมดาของสิ่งนั้นๆ ถ้าเป็นคำวิเศษณ์ หมายถึง สิ่งที่เป็นไปเองโดยมิได้ปรุงแต่ง^{๑๑}

พจนานุกรม มคอ-ไทย นิยามไว้ว่า หมายถึง ความเกิดเป็นธรรมดา, ความเกิดเองเป็นเองของสิ่งนั้น ๆ^{๑๒}

ส่วนนักวิชาการร่วมสมัยให้คำนิยาม คำว่า “ธรรมชาติ” ไว้ดังนี้

พุทธทาสภิกขุ นิยามไว้ว่า “ธรรมชาติ หมายถึง ปราภฏการณ์ทั้งหลาย จะเป็นรูปหรือนามก็ได้ เป็นเหตุเป็นผลก็ได้ มีอยู่ตามธรรมชาติ จึงหมายถึงตั้งแต่พื้นดินจนถึงต้นไม้อันและสัตว์มนุษย์”^{๑๓}

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) นิยามไว้ว่า “ธรรมชาติ หมายถึง ความเป็นไปตามเหตุปัจจัยของสิ่งนั้น ๆ”^{๑๔}

บรรจบ บรรณรุจิ นิยามไว้ว่า “ธรรมชาติ หมายถึง ภาวะที่เกิดเอง มีเอง เป็นเอง ตามเหตุปัจจัย”^{๑๕}

ในพุทธปรัชญาเถรวาท คำว่า “ธรรมชาติ” ถูกใช้ในความหมายที่กว้างขวางมาก และครอบคลุมสรรพสิ่ง สังเกตได้จากที่มีการบัญญัติเรียกเป็นกฎธรรมนิยาม ๕ ประการ คือ

^{๑๑} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทนานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๕๕๔.

^{๑๒} ป.หลงสมบุญ, พันตรี, พจนานุกรม มคอ – ไทย, (กรุงเทพมหานคร : สำนักเรียนวัดปากน้ำ ภาษีเจริญ, ๒๕๔๐), หน้า ๓๖๐.

^{๑๓} พุทธทาสภิกขุ, การเมืองคือธรรมะ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อรุณวิทยา, ๒๕๓๑), หน้า ๑๗, ๑๘.

^{๑๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), นิติศาสตร์แนวพุทธ, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๑), หน้า ๒๗.

^{๑๕} บรรจบ บรรณรุจิ, จิต ! มโน ! วิญญาณ !, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๖๓๗), หน้า ๑๕๓.

(๑) อุดุนิยาม เป็นกฎธรรมชาติเกี่ยวกับอุณหภูมิ หรือ ปรากฏการณ์ธรรมชาติต่าง ๆ โดยเฉพาะ ดิน น้ำ อากาศ และฤดูกาล

(๒) พืชนิยาม เป็นกฎธรรมชาติเกี่ยวกับการสืบพันธุ์ มีพันธุ์กรรม เป็นต้น

(๓) จิตตนิยาม เป็นกฎธรรมชาติเกี่ยวกับการทำงานของจิตมนุษย์

(๔) กรรมนิยามเป็นกฎธรรมชาติเกี่ยวกับการกระทำของมนุษย์ คือ กระบวนการให้ผลของการกระทำ

(๕) ธรรมนิยาม เป็นกฎธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์และอาการที่เป็นเหตุเป็นผลแก่กันแห่งสิ่งทั้งหลาย^{๑๖}

รวมความว่า ธมฺมชาติ หรือ ธรรมชาติ หมายถึง “ปรากฏการณ์ทั้งหลาย หรือสิ่งหรือสภาวะที่เกิด, มี และเป็นอยู่ตามธรรมดาหรือตามเหตุปัจจัยของสิ่งนั้น ๆ หรือสิ่งที่เกิดขึ้นเอง มีเอง เป็นเอง และดับเองของสิ่งนั้น ๆ ตามเหตุปัจจัย” และคำ ๆ นี้มีขอบเขตความหมายที่กว้างขวางมาก และครอบคลุมสรรพสิ่งในโลกและจักรวาล

กล่าวโดยสรุปตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท เชื่อว่า ธรรมชาติของชีวิตจะต้องเป็นไปตามกฎธรรมชาติ คือ ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ เปลี่ยนแปลงภาวะอยู่เป็นนิตย์ ความเป็นทุกข์ ทนได้ยาก มีภาวะที่ขัดแย้งในตัวเองและมีภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดและการสลายไป และมีความเป็นอนัตตา ไม่มีรูปร่าง ไม่มีตัวตนที่แท้จริง เพียงแต่เกิดขึ้นจากการรวมตัวของวัตถุ มีดิน น้ำ ลม และไฟ จึงปรากฏว่าเป็นรูปร่าง ดังนั้น จึงไร้แก่นสาร เพราะในที่สุดก็ต้องแตกสลายไป

๒.๑.๓ องค์ประกอบของชีวิต

พุทธปรัชญาเถรวาทได้อธิบายชีวิตของมนุษย์ไว้ว่า ชีวิตมีส่วนประกอบที่สำคัญ ๒ ส่วน คือ กาย (Body) และจิต (Mind) กายอันเป็นรูปธรรมอย่างหนึ่งและจิตอันเป็นฝ่ายนามธรรมอย่างหนึ่ง^{๑๗} ทั้งกาย และจิตได้อาศัยซึ่งกันและกันทำหน้าที่ เพื่อดำเนินชีวิตต่อไปจนกว่าจะแตกสลายดับไป องค์ประกอบของชีวิต เมื่อแยกย่อยออกแล้วจะประกอบด้วยส่วนต่างๆ ๕ ส่วนด้วยกัน คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ รวมเรียกว่า จันท์ ๕^{๑๘}

^{๑๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิการศึกษาเพื่อสันติภาพ, ๒๕๕๓), หน้า ๑๖๖.

^{๑๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๒๒.

^{๑๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๒๕๕-๓๐๐. อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑/๑.

การแบ่งกายและจิตเป็นส่วนประกอบ ๕ ส่วนนี้ มีกล่าวไว้ในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก โดยมีอธิบายดังนี้

๑) รูป (Corporeality) หมายถึง ส่วนประกอบของชีวิตฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด คือ ร่างกาย และพฤติกรรมของร่างกาย ในอานนุชตัปปายสูตร ได้แบ่งรูปออกเป็น มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔^{๑๙} โดยมีสาระสำคัญพอสรุปได้ดังนี้

มหาภูตรูป แปลว่า สิ่งที่เป็นใหญ่ มหาภูตรูป ๔ ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ ธาตุดิน (ปฐวีธาตุ) คือสิ่งที่มีลักษณะแข็งเป็นสภาพที่แผ่ออกไปและกินเนื้อที่ เช่น เนื้อ หนัง กระดูก ฟัน เป็นต้น ธาตุน้ำ หรืออาโปธาตุ เป็นสภาพที่ดึงดูด ชุ่มซาบ และมีลักษณะเหลว ได้แก่ โลหิต น้ำเหลือง และน้ำในร่างกาย ธาตุไฟ หรือเตโชธาตุ เป็นสภาพที่แผ่ความร้อน หมายถึง ความร้อนในร่างกาย ธาตุลม หรือวาโยธาตุ หมายถึง สภาพที่สั่นไหว เบา พัดไปมาได้ เช่น ลมหายใจเข้าออก ลมในท้อง ธาตุทั้งสี่เกาะกุมรวมตัวกันเข้าทำให้เกิดคุณสมบัติต่างๆ ขึ้น เรียกว่า อุปาทายรูป คือ รูปอาศัย เป็นรูปอาศัยมหาภูตรูป

๒) เวทนา (Feeling) ได้แก่ ความรู้สึกที่เกิดจากการสัมผัสทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ เป็นส่วนที่เป็นความรู้สึกในสิ่งที่มากระทบ เกิดเวทนา^{๒๐} ๓ คือ สุขเวทนา เป็นความรู้สึกสุข ดีใจ พอใจ เช่น รู้สึกอบอุ่นละมุนละไม ซาบซึ้ง ปิติ เอรีดอรรอย เป็นต้น ทุกขเวทนา คือความรู้สึกเป็นทุกข์ เสียใจ ไม่พอใจ เช่น รู้สึกเศร้าใจ คับแค้นใจ เจ็บปวด เป็นต้น ส่วนอทุกขมสุขเวทนา หรือ อุเบกขาเวทนา คือความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ เป็นความรู้สึกที่เป็นปกติ

เวทนาทั้งสามนี้เป็นสาเหตุให้คนเรามีอวิชชาและมีอุปาทาน คือความยึดมั่นถือมั่นมากที่สุด เพราะคนส่วนใหญ่ปรารถนาความสุขไม่ปรารถนาความทุกข์ ด้วยอำนาจของอวิชชา หรืออุปาทานทำให้มองไม่เห็นสิ่งอื่นใด มีแต่ความยึดมั่นถือมั่นในเวทนา ไม่ว่าจะเป็นความสุขความพอใจ หรือความทุกข์ ความไม่พอใจล้วนเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ทั้งนั้น

๓) สัญญา (Perception) ได้แก่ความกำหนดได้ หรือหมายรู้ คือ การกำหนดรู้อาการเครื่องหมายลักษณะต่างๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์ (Object) นั้นๆ ได้^{๒๑} ในสังคีติสูตร

^{๑๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๖/๕๖.

^{๒๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๖.

^{๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๕, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิการศึกษาเพื่อสันติภาพ, ๒๕๕๓), หน้า ๒๑.

แบ่งสัญญาออกเป็น ๖ ประการ ได้แก่ ความหมายรู้ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส อารมณ์ เรียกว่า รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โภกฺขสัญญา ฐมฺมาสัญญา^{๒๒} โดยลำดับ

๔) สังขาร (Mental formations) ได้แก่ องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต ที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่ว หรือเป็นกลาง ๆ โดยมีเจตนาเป็นตัวนำ ความนึกคิดตรึงตรองในจิตนั้นจะชักนำให้มีการแสดงออกทางกาย วาจา ซึ่งให้เป็นไปต่าง ๆ กัน และจิตถือได้ว่าเป็นที่มาของกรรม เช่น ศรัทธา สติ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา หิริ โอตตัปปะ เป็นต้น ในปรีชาญาณสูตร ได้แบ่งสังขารออกเป็น ๖ ประการ คือ เจตนาหรือความจำนง รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส อารมณ์ เรียกว่า รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โภกฺขสัญญาเจตนา ฐมฺมาสัญญาเจตนา^{๒๓} โดยลำดับ

๕) วิญญาณ (Consciousness) แปลว่า ความรู้แจ้ง^{๒๔} คือ การรู้แจ้งทางอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การสัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ เป็นความรู้เริ่มแรกที่เกี่ยวข้องกับนามขั้นอื่น ๆ ทั้งหมด และเป็นทางเดินของนามขั้นอื่น ๆ ด้วย เช่น เมื่อใดมนุษย์มีความสุขสบาย แสดงว่าเกิดเวทนา ก็รู้สึกว่าเป็นสุขเกิดวิญญาณ หรือในทางตรงกันข้าม เมื่อใดที่มนุษย์รู้สึกไม่สบายใจ ได้รับความบีบครั้นแสดงว่าเกิดเวทนา ก็รู้ว่าเป็นทุกข์ คือ วิญญาณ วิญญาณแบ่งออกเป็น ๖ ประการ คือ ความรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เรียกว่า จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และมโนวิญญาณ^{๒๕} โดยลำดับ

สรุปว่า ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท สิ่งที่เราเรียกว่า “ชีวิต” มีองค์ประกอบใหญ่ ๒ ส่วน คือ ส่วนที่เป็นรูปธรรม กับส่วนที่เป็นนามธรรม อย่างที่เราเข้าใจกันทั่วไปว่าเป็นเรื่องของกายกับเรื่องของจิต องค์ประกอบใหญ่ทั้งสองส่วนนี้ รวมอยู่ในสิ่งที่เรียกว่า ขันธ์ ๕ ซึ่งประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ วิญญาณเป็นเรื่องธรรมชาติและทำหน้าที่โดยธรรมชาติ ชีวิตจะดำรงอยู่ได้เพราะขันธ์ ๕ ต่างมีความสัมพันธ์กันอาศัยกันและ

^{๒๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๓-๓๑๔.

^{๒๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๔.

^{๒๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๒๒.

^{๒๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๖.

กัน รูปขันธ์เป็นกาย นามขันธ์ทั้ง ๔ ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นใจ ชีวิตประกอบด้วยกาย และใจต่างทำหน้าที่สอดคล้องกัน

๒.๑.๔ ลักษณะของชีวิต

ลักษณะโดยธรรมชาติของชีวิต แท้ที่จริงแล้ว สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปของกระแส ส่วนประกอบของแต่ละอย่างๆ ล้วนประกอบขึ้นจากส่วนประกอบอื่นๆ ย่อยลงไป แต่ละอย่างไม่มีตัวตนของตัวเองเป็นอิสระ และเกิดดับต่อกันไปเสมอ ไม่เที่ยง ไม่คงที่ กระแสนี้ไหลเวียนหรือดำเนินต่อไป ก็เพราะส่วนประกอบทั้งหลายมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์อาศัยซึ่งกันและกัน เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กัน ทั้งหมดนี้เป็นไปตามกฎธรรมชาติ มีหลักธรรมใหญ่อยู่ ๒ หมวด ที่ถือได้ว่าพุทธปรัชญาแสดงในรูปแบบของกฎธรรมชาติ คือ ไตรลักษณ์ และปฏิจจสมุปบาท แต่แสดงในคนละแง่หรือคนละแนว ดังผู้วิจัยจะกล่าวตามลำดับต่อไป

๑) ไตรลักษณ์

หลักคำสอนทางพุทธปรัชญาเถรวาทสอนให้พุทธศาสนิกชนพิจารณาอวัยวะหรือส่วนที่เป็นองค์ประกอบของชีวิตมนุษย์ล้วนตกอยู่ภายใต้หลักไตรลักษณ์ หรือเรียกว่า ลักษณะ ๓ อาการที่เป็นเครื่องกำหนดหมาย ๓ อย่าง อันให้รู้ถึงความจริงของสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอย่างนั้นๆ ตามธรรมดาของมัน กล่าวคือ ๑) อนิจจา คือ ความไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืนอยู่ตลอดไป เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ต้องเสื่อมสลายไปในที่สุด ๒) ทุกขตา คือ ความเป็นทุกข์ ทนอยู่ในสภาพเดิมมิได้ เป็นภาวะที่ถูกบีบคั้น จะเปลี่ยนแปลงไป และเสื่อมสลายไปในที่สุด และ ๓) อนัตตา คือ ความไม่มีตัวตน วางเปล่าจากตัวตน เป็นสภาวะที่ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร เป็นองค์ประกอบของส่วนต่าง ๆ ประชุมกันเข้า ทำให้เกิดความเป็นตัวตนขึ้น เช่น คนเป็นต้น เมื่อแยกส่วนประกอบออกเป็นธาตุต่าง ๆ แล้วความเป็นตัวตนหาไม่อยู่ไม่

ลักษณะทั้ง ๓ นี้ มีแก่สิ่งทั้งหลายเป็นสามัญเสมอเหมือนกัน คือ ทุกอย่างที่เป็นสังขตะ เป็นสังขาร ล้วนไม่เที่ยง (อนิจจา) คงทนอยู่มิได้ (ทุกขตา) เสมอเหมือนกันทั้งหมด ทุกอย่างที่เป็นธรรม ไม่ว่าสังขตะคือสังขาร หรืออสังขตะคือวิสังขาร ก็ล้วนมิใช่ตน ไม่เป็นอัตตา (อนัตตา) เสมอกันทั้งสิ้น จึงเรียกว่าสามัญลักษณะ หรือ สามัญลักษณ์ ลักษณะทั้ง ๓ เหล่านี้ปรากฏอยู่ตามธรรมดาที่แน่นอน เป็นไปตามกฎธรรมชาติ คือ ธรรมนิยาม ไตรลักษณ์ ก็ดี สามัญลักษณ์ ก็ดี เป็นคำในชั้นอรรถกถา ส่วนในพระไตรปิฎก ลักษณะ ๓ อย่างนี้ อยู่ในหลักธรรมนิยาม^{๒๖}

^{๒๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๘๘.

หลักไตรลักษณ์เป็นกฎธรรมชาติที่มีอยู่แล้ว เป็นธรรมฐิติ กล่าวคือ เป็นภาวะที่ตั้งอยู่หรือยืนหยัดอยู่แน่นอนโดยธรรมดา เป็นธรรมเนียม เป็นกฎธรรมชาติที่กำหนดแน่นอนตายตัว ไม่มีผู้สร้างหรือผู้บันดาลให้เป็นไปตามอำนาจของคนได้ ดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า

ตถาคต (พระพุทธเจ้า)ทั้งหลายจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้น ยังคงมีอยู่เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมเนียมว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ตถาคตตรัสรู้แล้ว เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอกแสดงวางเป็นแบบ ตั้งเป็นหลักเปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่ายว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา^{๒๗}

ดังนั้น ลักษณะของชีวิตมนุษย์เพื่อพิจารณาตามหลักไตรลักษณ์ จะเห็นได้ว่า ไม่มีองค์ประกอบส่วนใดทั้งที่เป็นอวัยวะส่วนที่เป็นร่างกายและจิตใจของมนุษย์ที่มีความจริงยั่งยืน เพราะทุกอย่างล้วนตกอยู่ภายใต้อำนาจของกฎไตรลักษณ์ คือมีลักษณะเป็น อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ความเป็นตัวตนหาไม่มีอยู่ไม่สรรพสิ่งเป็นเพียงสมมุติบัญญัติเท่านั้น ที่สมมุติกันขึ้นมาเรียกว่า คนบ้าง สัตว์บ้าง และสิ่งต่างๆ อีกมากมาย ที่ผู้คนยึดติดกัน เมื่อใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นแจ้งโดยปรมาตมตามความเป็นจริงแล้ว สรรพสิ่งล้วนตั้งอยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ จะเห็นได้ว่า หลักคำสอนของพุทธปรัชญาเถรวาทข้อนี้ มีความสำคัญที่มนุษย์ควรจะต้องทำความเข้าใจให้ถูกต้อง เพราะมีเนื้อหาที่ช่วยสนับสนุนให้มนุษย์ได้รู้ลักษณะของชีวิตเป็นอย่างดี

๒) ปฏิจจสมุปบาท

เมื่อแรกตรัสรู้ พระพุทธองค์ยังมิได้เสด็จไปที่ใด ยังคงประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขอยู่ ณ ภายใต้ควงต้นโพธิพฤกษ์ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา เขตตำบลอุรุเวลา พระพุทธองค์ทรงมนสิการทบทวนธรรม คือ ปฏิจจสมุปบาท^{๒๘}

ปฏิจจสมุปบาท (Dependent origination) มาจากรากศัพท์ของคำว่า ปฏิจจ แปลว่าอาศัย และ สมุปบาท แปลว่า เกิดขึ้นพร้อม^{๒๙} ปฏิจจสมุปบาทจึงหมายถึงการเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกันและกัน หรือการที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมีขึ้น

^{๒๗} อภ. ตัก. (ไทย) ๒๐/๑๓๓/๓๘๕, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๖๐.

^{๒๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๑.

^{๒๙} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๑), หน้า ๔๔.

นอกนี้แล้วยังมีชื่ออื่นๆ ที่มีความหมายใกล้เคียง สามารถนำมาใช้เรียกแทนกันได้ เช่น ปัจจยาการ อาการแห่งธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น เป็นต้น

พุทธปรัชญาเถรวาทกล่าวถึงปัจจัยสมุปบาทว่าเป็นสภาพที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมีขึ้น คือ

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
 เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
 เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
 เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
 เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
 เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
 เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
 เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
 เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
 เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสจึงมี
 กองทุกข์ทั้งหลายมีการเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้

กฎแห่งปัจจัยสมุปบาทนี้มีอยู่แล้วโดยธรรมดาตามธรรมชาติ เป็นกฎเกณฑ์ที่ตายตัวไม่แปรผันไปตามกาลเวลาเป็นกฎธรรมชาติที่ดำรงคงอยู่อย่างนั้นตลอดกาล พระพุทธเจ้าเพียงแต่ทรงค้นพบกฎนี้และประกาศให้แก่ชาวโลกได้ทราบเท่านั้น ดังมีพุทธพจน์แสดงไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตจะเกิดหรือไม่เกิดก็ตาม หลักที่ว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขารสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ เป็นหลักธรรมดาที่ดำรงอยู่อย่างนี้เป็นนิจ ไม่วิปริตแปรผันเป็นอันเลย ตถาคตได้ตรัสรู้เรื่องนี้อย่างแจ่มแจ้ง ได้หยั่งรู้เรื่องนี้เป็นอย่างดี ครั้นตรัสรู้และหยั่งรู้อย่างนี้แล้ว ก็นำมาบอก นำมาสอน บัญญัติวางเป็นหลัก เปิดเผยจำแนกแจกออกเป็นหัวข้อ และทำให้เข้าใจง่ายขึ้น^{๓๐}

^{๓๐} ส.น. (ไทย) ๑๖/๑/๑.

พร รัตนสุวรรณ แสดงทัศนะเกี่ยวกับปฏิจจสมุปบาทไว้หลายประเด็นดังนี้^{๓๑}

๑) บรรดาหลักธรรมต่างๆ เทาที่มีอยู่ในพระไตรปิฎกทั้งหมดนั้น ไม่มีธรรมหมวดไหนที่พระองค์ทรงแสดงไว้มากเท่ากับ “เรื่องปฏิจจสมุปบาท”

๒) ปัญหาต่างๆ ที่พระพุทธรองค์ทรงใคร่ครวญมากทั้งในเวลาก่อนตรัสรู้ และหลัง จากตรัสรู้แล้วก็คือปัญหาเกี่ยวกับเรื่องปฏิจจสมุปบาท และหลักธรรมที่พระองค์ตรัสรู้ ซึ่งเป็นเหตุให้พระองค์ทรงเอาชนะกิเลสได้ก็คือเรื่องนี้

๓) ปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักปรัชญาที่สามารถเรียนได้เหมือนกับเรียนวิทยาศาสตร์ เพราะแต่ละหัวข้อมีข้อเท็จจริงยืนยัน สามารถพิสูจน์ได้ทั้งสิ้น

๔) หากเข้าใจเรื่องปฏิจจสมุปบาท จะสามารถทำให้เข้าใจหลักพระพุทธศาสนาอื่นๆ ได้ง่าย เพราะหลักธรรมทั้งหมดที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงนั้นเป็นสิ่งที่ขยายออกไปจากหลัก ปฏิจจสมุปบาท

๕) เมื่อเรียนเรื่องปฏิจจสมุปบาทให้เข้าใจซึ่งแล้ว จะทำให้เข้าใจปรัชญาแขนงอื่นๆ ได้ง่ายอีกด้วย

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวไว้ในหนังสือพุทธธรรมว่า ปฏิจจสมุปบาทนั้น ถือว่าเป็นหลักใหญ่ที่ครอบคลุมธรรมได้ทั้งหมด แม้เรื่องกรรมก็เป็นเพียงส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเห็นได้ชัดเมื่อแยกส่วนในกระบวนการนั้น ออกเป็นวิภูชะ ๓ คือ กิเลส กรรม และวิปาก หลักปฏิจจสมุปบาทแสดงถึงกระบวนการทำกรรม และการให้ผลของกรรมทั้งหมด ตั้งแต่ต้นแต่กิเลสที่เป็นเหตุให้ทำกรรม จนถึงวิปากอันเป็นผลที่จะได้รับ เมื่อเข้าใจปฏิจจสมุปบาทดีแล้ว ก็เป็นอันเข้าใจหลักกรรมชัดเจนไปด้วย^{๓๒}

พุทธทาสภิกขุ แสดงทัศนะเกี่ยวกับปฏิจจสมุปบาทไว้ว่า เมื่อพูดถึงหัวใจของพระพุทธศาสนา คนโดยมากจะนึกถึงเรื่องอริยสัจ ขอให้เข้าใจว่าปฏิจจสมุปบาทนี้คืออริยสัจที่สมบูรณ์แบบ จึงขอเรียกว่า อริยสัจใหญ่^{๓๓} ปฏิจจสมุปบาทนั้นมีอยู่ในตัวเราแทบจะตลอดเวลา ถ้าผู้ใดเข้าใจแล้วก็จะอาจจะปฏิบัติเพื่อดับความทุกข์ของตนได้ และเมื่อมองกันอีก

^{๓๑} พร รัตนสุวรรณ, พุทธวิทยา เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๙), หน้า ๘๘-๘๙. (ช่วงคำนำ).

^{๓๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๔), หน้า ๑๖๐.

^{๓๓} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์, หน้า ๔๓.

แง่หนึ่ง เราต้องถือว่าเป็นหน้าที่ที่เราจะต้องทำกันทุกคน และช่วยกันทำเพื่อให้เข้าใจเรื่อง ปฏิจสุมุปปาตนี้ให้ได้ มันเป็นหน้าที่ของเราที่จะต้องเข้าใจเรื่องนี้ แล้วยังเป็นหน้าที่ที่จะต้องช่วยให้ผู้อื่นเข้าใจด้วย ข้อนี้เป็นพุทธประสงค์ หากทำได้ดังนี้แล้ว การตรัสรู้ของพระพุทธองค์ก็จะไม่เป็นหมัน

กล่าวคือ ปฏิจสุมุปปาตมีความหมายเท่ากับธรรมทั้งหมดของพระพุทธองค์ดังมีพุทธวจนะรับรองเอาไว้ว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจสุมุปปาต ผู้นั้นเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นปฏิจสุมุปปาต”^{๓๔} ปฏิจสุมุปปาต มุ่งแสดงกระบวนการเกิดของสรรพสิ่งตามที่เป็นไปโดยสภาวะของมัน

๒.๑.๕ เป้าหมายของชีวิต

แม้พุทธปรัชญาจะเห็นว่าในมนุษย์ไม่สารัตถะใดๆ และมนุษย์ก็ยังสามารถไปถึงจุดหมายสูงสุดได้ คือการหลุดพ้นจากสังสารวัฏ หรือที่เรียกว่าการเข้าสู่ “นิพพาน” ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของมนุษย์ เป็นอุดมคติของชีวิตในพุทธปรัชญา ผู้วิจัยแบ่งเป้าหมายในดำเนินชีวิตให้บรรลุจุดหมาย (อัตถะ) ออกเป็น ๓ ขั้นตอนต่อไปนี้

๑) เป้าหมายขั้นตาเห็น

ทิฐฐัมมิกัตถะ เป้าหมายขั้นตาเห็น หรือ ประโยชน์ปัจจุบัน คือ (๑) มีสุขภาพดี ร่างกายแข็งแรง ไร้โรค อายุยืน (๒) มีเงินมีงาน มีอาชีพสุจริต พึ่งตนเองได้ทางเศรษฐกิจ (๓) มีสถานภาพดี เป็นที่ยอมรับนับถือในสังคม (๔) มีครอบครัวผาสุก ทำวงศ์ตระกูลให้เป็นที่น่าพอใจ ทั้ง ๔ นี้ พึงให้เกิดมีโดยธรรม และใช้ให้เป็นประโยชน์ ทั้งแก่ตนและผู้อื่น

๒) เป้าหมายขั้นเลียดาเห็น

สัมปรายิกัตถะ เป้าหมายขั้นเลียดาเห็น หรือ ประโยชน์เบื้องหน้า คือ (๑) มีความอบอุ่นสบายซึ่งสุขใจ ไม่อ้างว้างเปลี่ยวดาย มีหลักยึดเหนี่ยวใจให้เข้มแข็ง ด้วยศรัทธา^{๓๕} (๒) มีความภูมิใจในชีวิตสะอาด ที่ได้ประพฤติแต่การอันดีงาม ด้วยความสุจริต (๓) มีความอึดใจในชีวิตมีคุณค่า ที่ได้ทำประโยชน์ตลอดมา ด้วยน้ำใจเสียสละ (๔) มีความกล้ากล้า มั่นใจ ที่จะแก้ไขปัญหา นำชีวิตและภารกิจไปได้ ด้วยปัญญา (๕) มีความโล่งจิตมั่นใจ มีทุนประกันภพใหม่ ด้วยได้ทำไว้แต่กรรมที่ดี

^{๓๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘.

^{๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), ธรรมบุญชีวิต, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๔๐), หน้า ๑๓.

๓) เป้าหมายสูงสุด

ปรมัตถะ เป้าหมายสูงสุด หรือ ประโยชน์อย่างยิ่ง คือ (๑) ถึงถูกโลกธรรม กระทบ ถึงจะพบความผันผวนปรวนแปร ก็ไม่หวั่นไหว มีเกษมสันต์มั่นคง (๒) ไม่ถูก ความยึดติดถือมั่นบีบคั้นจิต ให้ผิดหวังโศกเศร้า มีจิตโล่งโปร่งเบาเป็นอิสระ (๓) สดชื่น เบิกบานใจ ไม่ขุ่นมัวเศร้าหมอง ผ่องใสไร้ทุกข์ มีความสุขที่แท้ (๔) รู้เท่าทันและทำการตรง ตามเหตุปัจจัย ชีวิตหมดจดสดใส เป็นอยู่ด้วยปัญญา^{๓๖}

แม้พุทธปรัชญาจะเห็นว่าในมนุษย์ไม่มีแก่นสาร แต่มนุษย์ก็ยังสามารถก็ สามารถ ไปถึงจุดหมายสูงสุดได้ คือการหลุดพ้นจากสังสารวัฏ^{๓๗} หรือที่เรียกว่าการเข้าสู่ “นิพพาน” ในภาษาบาลีได้อธิบายถึงนิพพานไว้ว่า คำว่า “นิพพาน” มาจาก นิ อุปสรรค แปลว่าออกไป หมดไป ไม่ เลิก + วาน ชาติ แปลว่า พัดไป ไป เป็นไป เครื่องรีด ถ้าใช้เป็นกริยาของไฟ หรืออาการของไฟ แปลว่า ดับไฟ ดับร้อน เย็นลง ถ้าใช้เป็นกริยาของจิต หมายถึงความเย็น ใจ ไม่มีความกระวนกระวายใจ ไร้เครื่องเสียดแทงใจ^{๓๘}

ในสังยุตนิคาย^{๓๙} ได้กล่าวไว้ว่านิพพาน คือ ความสิ้นไปแห่งราคะ สิ้นโทสะ สิ้นโมหะ เนื่องจาก ราคะ โทสะ โมหะ เป็นกิเลสขึ้นอกุศลมูล และเป็นรากเหง้าแห่งการ กระทำกรรมทั้งในแง่ลบและแง่บวก เมื่อมีการกระทำกรรมลงไป ก็จะเกิดวิบาก คือผลของ กรรมไม่ว่าจะเป็นด้านลบหรือด้านบวก ก็จะต้องย้อนกลับมาปรากฏตามมากลายเป็นภพชาติ ในสังสารวัฏ แต่นิพพานที่อยู่เหนือจาก อำนาจของกิเลส กรรม วิบากที่เป็นวงจรให้เกิด ในสังสารวัฏ ไม่มีการย้อนกลับมาสู่ ภพชาติอีกแล้ว

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๔.

^{๓๗} สังสารวัฏ มาจาก วัฏฏ (Cycle) + ตั (Integrate) + สาร (Matter) หมายถึงสภาวะหมุนเวียน รวมตัวทั้งหมดเป็นมวล (The Cycle of Energy Intergation with Mass) คือการที่พลังชีวิตจะต้องถูกดูดกลับมาเป็น มวลสารพระพุทธรเจ้าทรงชี้ให้เห็นว่าชีวิตที่เป็นปรมัตถ์ การเข้าสู่ภาวะนิพพาน คือชีวิตที่อยู่ในสภาพพลังงาน มิใช่ ต้องมาเกาะเกี่ยวอยู่ในรูปหรือมวลอีกต่อไป อ้างใน ชัยยงค์ พรหมวงศ์, “ทฤษฎีและหลักการที่เป็นหัวใจของพุทธ ศาสนา”, พุทธศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ศึกษากรณ์, ๒๕๒๒), หน้า ๑๖.

^{๓๘} เตือน คำดี, พุทธปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๔), หน้า ๑๘๕.

^{๓๙} ส. สพา. (ไทย) ๑๘/๑๔/๑๓๕.

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๔๐} ได้แสดงความหมายของนิพพานไว้ว่านิพพาน คือ สภาวะที่ปราศจากกิเลสที่เรียกว่า “วาน” อันหมายถึง เครื่องรังรัดพันนาการชีวิตให้ติดอยู่กับการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ ฉะนั้น ความหมายของ “นิพพาน” ที่เข้าใจง่ายๆ จึงหมายถึงการดับไฟที่ทำให้จิตร้อนรน เสียแต่ใจ ไฟที่ว่านี้ คือ ราคะ โทสะ โมหะ เมื่อดับลงก็อยู่ในสภาพที่เย็น เป็นปกติจิตที่ไม่ต้องรู้สึกร้อนรนใดๆ ทั้งสิ้น ความทะยานอยากที่จะให้รู้สึกว่าจะตนเองต้องมีภาวะที่ต่อเนื่องในสังสารวัฏ รู้สึกมีความเป็นตัวตนของเรา ไม่มีอีกต่อไปแล้ว เป็นสภาวะการดำรงอยู่ด้วยเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์กับธรรมชาติอย่างเป็นเอกภาพเดียวกัน รู้สึกว่าตนเป็นสิ่งหนึ่งของธรรมชาติอย่างแท้จริงเป็นความรู้สึกที่รู้ด้วยใจของตนเท่านั้น ไม่ใช่ความคิดที่ใช้ภาษาพรรณนาความหมายมากมายเพราะภาษามีข้อจำกัดในตัวเอง สิ่งที่มีข้อจำกัดไม่สามารถให้ความหมายที่แท้จริงของสิ่งที่ไม่มีการจำกัดเป็นภาวะที่หาที่สุดไม่ได้ ซึ่งก็คือ “นิพพาน” ผู้ที่เข้าถึงนิพพานก็จะรู้อะไรด้วยใจของเขาเอง หรือที่เรียกว่า สิ่งที่เราได้เฉพาะตนเป็นปัจเจก^{๔๑} ซึ่งภาษาของมนุษย์ไม่อาจจะอธิบายได้อย่างสมบูรณ์

ดังนั้นนิพพานจึงเป็นอสังขตธรรม นิพพานเป็นเพียงสภาวะธรรมในธรรมชาติฝ่ายจิตที่ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยอวิชชา กิเลส ตัณหาอีกต่อไป แต่ร่างกายก็ยังคงปรุงแต่งอยู่ต่อไปจนกว่าจะถึงการดับครั้งสุดท้ายของธรรมชาติฝ่ายกาย สภาวะนิพพานก็ยังไม่มิตัวตนที่แท้ คือ มีสภาพเป็นอนัตตา กล่าวคือ นิพพานไม่ได้เป็นสิ่งที่มียู่เอง โดยไม่เกี่ยวข้องกับสิ่งใดเลย แต่ “นิพพาน” เป็นผลของเหตุคือ วิถีแห่งอริยมรรค นิพพานไม่ใช่สภาวะสูญ (Annihilation) และก็ไม่ใช่สภาวะชั่วนิรันดร์ (Eternal) แต่นิพพานเป็นภาวะที่เป็นสัจธรรมแห่งชีวิต สภาวะนิพพานเป็นความมียู่จริงที่เป็นปรมาตภาวะ^{๔๒}

๒.๒ มโนทัศน์เรื่องความตายของพุทธปรัชญาเถรวาท

พุทธปรัชญาเถรวาทได้ให้ทัศนะต่อความตาย โดยสื่อผ่านการอธิบายธรรมชาติของมนุษย์และความหมายของชีวิต โดยเห็นว่าการสิ้นสุดทางกายภาพเป็นความจริงในแง่มุมหนึ่ง เพราะพุทธปรัชญาเถรวาทมองว่าทั้งกายและจิตเป็นสิ่งที่สำคัญอย่างสัมพันธ์กันอย่างสมดุลในกระบวนการชีวิต และในฐานะที่ความตายเป็นความจริงตามกฎธรรมชาติ เพื่อให้

^{๔๐} พระพุทธโฆษาจารย์, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๕๔-๕๕.

^{๔๑} พระธรรมปิฎก, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๖๑.

^{๔๒} เตือน คำติ, พุทธปรัชญา, หน้า ๑๘๖.

มนุษย์ได้เผชิญกับความตายโดยไม่ต้องหวาดกลัวและเข้าใจภาวะความตาย โดยความตายเป็นความจริงแท้ที่ต้องตระหนักรู้ขณะชีวิตอยู่และสัมพันธ์กับการเข้าถึงสัจจะชีวิต ในการอธิบายมโนทัศน์เรื่องความตายผู้วิจัยได้อธิบายประเด็นดังต่อไปนี้

๒.๒.๑ ความหมายของความตาย

ตามความเข้าใจของคนทั่วไปมักจะหมายถึงความสิ้นสุดของชีวิต โดยพิจารณาจากการหยุดการทำงานของอวัยวะต่างๆ ของร่างกาย แต่ในมุมมองของพุทธปรัชญาเถรวาทความตายมีความหมายกว้างขวางกว่าความเข้าใจของคนทั่วไปอยู่มาก หากพิจารณาธรรมหรือคำสอนของพระพุทธเจ้าให้ละเอียดจะเห็นว่าธรรมะหรือคำสอนของพระพุทธเจ้านั้น แท้จริงก็คือการกล่าวถึงความจริงที่เป็นจริงโดยไม่ขึ้นต่อหรือไม่ถูกจำกัดด้วยมิติของเวลา (อกาลิโก) กล่าวคือหากมนุษย์พัฒนาศักยภาพของตนเองให้สูงถึงระดับหนึ่งก็จะสามารถพิจารณาจนประจักษ์ความจริงนั้นได้ นับตั้งแต่ปัจจุบันขณะซึ่งกำหนดด้วยการเกิดดับของจิตดวงหนึ่งๆ หรือช่วงระยะ เวลาที่ยาวขึ้นอาจจะเป็นช่วงความคิดหนึ่งๆ ช่วงชีวิตในวัยหนึ่งๆ หรือช่วงชีวิตในภพชาติหนึ่งๆ เป็นต้น เหตุฉะนั้นทัศนะใดๆ ของพุทธปรัชญาเถรวาทจึงแฝงลักษณะดังกล่าวอยู่ด้วยเสมอ กรณีความตายก็เช่นเดียวกัน โดยทั่วไปคำว่าตายมักถูกบัญญัติขึ้นมาเพื่อให้เรียกสภาพหรืออาการที่แสดงถึง ความสิ้นสุดหรือดับลงของสิ่งต่างๆ เมื่อกล่าวเฉพาะมนุษย์เมื่อใดที่ชีวิตของบุคคลได้สิ้นสุดลงทั่วไปก็เรียกว่าบุคคลถึงแก่ความตาย ตามทัศนะของพุทธปรัชญาแม้จะถือว่าการที่ชีวิตของบุคคลสิ้นสุดลงจะเรียกว่า “ความตาย” โดยพุทธปรัชญาเถรวาทเรียกความตายในลักษณะนี้ว่า ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์^{๔๓} หรือความสิ้นชีวิตจากภพชาติ แต่ความตายในพุทธปรัชญาก็มิได้หมายเอาเฉพาะการสิ้นหรือการดับลงแห่งชีวิตในภพชาติหนึ่งๆ เท่านั้น ความตายยังหมายรวมไปถึงความดับลงของรูปนาม หรือกายกับจิตในขณะหนึ่งๆ ด้วย เพราะชีวิตมนุษย์ซึ่งประกอบด้วยขันธ ๕ หรือกายกับจิตนี้ แท้จริงมิได้สิ้นสุดหรือดับลงเฉพาะเมื่อสิ้นสุดลมหายใจเท่านั้น หากแต่เกิดดับสืบต่อกันอยู่ทุกขณะการดับลงในขณะหนึ่งๆ ของกายกับจิตนั้นพุทธปรัชญาเรียกว่าขณิกมรณะ^{๔๔} ในแง่นี้ย่อมถือได้

^{๔๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๒ ตอน ๑, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๑-๒.

^{๔๔} อ้างแล้ว.

ว่ามนุษย์เกิดและตายตลอดเวลาเพราะขันธ ๕ หรือกายกับจิตนี้ย่อมเกิดดับสืบเนื่องกันไป จนกว่าจะเข้าถึงอนุภาติเสสนิพพาน^{๔๕}

ในพระไตรปิฎกอันเป็นคัมภีร์หลักของพุทธปรัชญาเถรวาท มีคำศัพท์ซึ่งเป็น ภาษาวาติในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๔๖} ใช้เรียกความตายหลายคำ เช่น จุตติ, จวนุตตา, เกโท, มจจุ , มรณ, กาลกิรียา, ขนุชาน, เกโท, กเพวสุส อุปจเจโท, โดยแปลตามลำดับได้ว่า ความ เคลื่อน, ภาวะความเคลื่อน, ความแตกทำลาย, ความหายไป, มฤตยู, ความทำกาละ, ความ ทำลายแห่งขันธ, ความทอดทิ้งซากศพไว้, ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์

คำศัพท์ข้างต้นนี้ แม้แต่ละคำจะมีความหมายตามรูปศัพท์แตกต่างกันไปบ้าง แต่ โดยอรรถต่างมุ่งอธิบายถึงความตายหรือสภาพการตายเหมือนกัน การย้อนกลับไปพิจารณา สภาพของชีวิตจะช่วยให้เข้าใจความตายมากยิ่งขึ้น ดังเคยทราบมาแล้วว่าพุทธปรัชญากำหนด สภาพความเป็นชีวิตของมนุษย์ที่ส่วนประกอบต่างๆ คือขันธ ๕ หรือกายกับจิต ประชุมกับ เข้า ทำงานประสานสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน แต่เมื่อใด ณ จุดชั่วขณะที่ขันธ ๕ หรือกายกับจิต ดับลงคือไม่สามารถดำรงสภาพดังกล่าว ไม่สามารถประชุม ไม่ทำงานประสานสัมพันธ์ หรือไม่อิงอาศัยกันอีกต่อไป จุดนั้นเรียกว่าตาย ดังปรากฏคำอธิบายในพระไตรปิฎกว่า

“ผู้ตายไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์ ทั้งกายสังขาร ก็อลมหายใจเข้าออกก็ดับไป วิจิสังขารได้แก่ วิตก วิจาร คือความตรึกตรองก็ดับไป และจิตสังขาร คือ สัญญาและเวทนา คือความกำหนดได้หมายรู้ก็ดับไป อายุก็สิ้นไป โออุ่นคือไฟที่เกิดแก่กรรมก็สงบ อินทรีย์ ได้แก่ ตา หู จมูก กาย ก็แตกทำลายไป”^{๔๗} หรือ “ความตาย คือการที่ขันธ ๕ (รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) แตกสลาย การทอดทิ้งร่างกาย หรือการที่ชีวิตสูญสิ้น”^{๔๘} หรือ “ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง ความหายไปแห่งธรรม เหล่านั้นอันใดนี้เรียกว่า มรณะ”^{๔๙} เป็นต้น

สรุปได้ว่าความตายตามความหมายของพุทธปรัชญาเถรวาท ก็คือความดับของ ขันธ ๕ หรือกายกับจิต ส่วนระยะเวลาตั้งแต่การเกิดจนถึงการดับจะครอบคลุมระยะเวลา เท่าใด ย่อมขึ้นอยู่กับว่าเป็นความตายประเภทขณิกมรณะหรือความขาดแห่งชีวิตินทรีย์

^{๔๕} บ.อิตฺติ. (ไทย) ๒๕/๒๒๒/๒๕๘.

^{๔๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๕๕/๓๔๑.

^{๔๗} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๕๐๒/๑๔๕.

^{๔๘} บ.ป. (ไทย) ๑๓/๓๓/๓.

^{๔๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๒๐/๔๘๔-๔๘๕.

๒.๒.๒ ธรรมชาติของความตาย

ถ้าสิ่งใดเกิดเป็นปัญหาขึ้นมา ความจริงประการแรกที่จะต้องตระหนักก็คือภาวะของความเป็นปัญหามีใช้สิ่งที่ดำรงหรือผูกติดอยู่กับสิ่งที่เรารู้สึกว่าเป็นปัญหานั้น แท้จริงภาวะของความเป็นปัญหาเป็นความรู้สึกอันเป็นผลมาจากการรับรู้และให้ความหมายต่อสิ่งนั้นของเราเอง ความรู้สึกที่เกิดขึ้นจึงตกเป็นความรับผิดชอบของเราที่จะต้องจัดการแก้ไขด้วยตนเองที่ตนเอง กล่าวคือโดยความเป็นจริงเมื่อใดที่สิ่งใดได้กลายเป็นปัญหามันขึ้นมา ย่อมหมายความว่ามนุษย์ได้เข้าไปรับรู้สิ่งนั้นด้วยความเข้าใจที่ไม่ถูกต้องซึ่งเป็นเหตุให้มนุษย์มีท่าทีและปฏิบัติต่อสิ่งนั้นไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง สุดท้ายความขัดแย้งหรือสภาพความรู้สึกที่เห็นว่าสิ่งนั้นเป็นปัญหาจึงเกิดสืบเนื่องตามการแก้ปัญหาจึงมิใช่การเข้าไปเปลี่ยนแปลงสภาพความเป็นจริงของสิ่งนั้น ซึ่งมีความหมายเท่ากับการเข้าไปเปลี่ยนแปลงธรรมชาติของสิ่งนั้น ซึ่งเป็นไปไม่ได้ เพราะธรรมชาติของสิ่งใดย่อมทรงลักษณะหรือสภาวะแห่งตนโดยไม่ขึ้นต่อความปรารถนาของสิ่งใดหรือใคร สิ่งที่มนุษย์สามารถทำได้จึงเป็นเพียงการเปลี่ยนแปลงความเข้าใจของตนให้ถูกต้องตรงตามความเป็นจริงของสิ่งนั้นเท่านั้น กรณีเกี่ยวกับความตายก็เช่นเดียวกัน การศึกษาเพื่อให้เข้าใจความจริงเกี่ยวกับความตายจึงเป็นการแก้ปัญหาที่ตรงสาเหตุที่สุด อย่างไรก็ตามการจะเข้าใจความจริงเกี่ยวกับความตายได้นั้นจำเป็นต้องอาศัยความเข้าใจในประเด็นต่างๆ ประกอบ อาทิ ธรรมชาติของมนุษย์ซึ่งได้พิจารณาไปแล้วในตอนต้น ในลำดับนี้เราจะพิจารณาความตายโดยพ่วงที่ธรรมชาติของความตายโดยเฉพาะ^{๕๐}

ดังนั้น เราต้องเรียนรู้ธรรมชาติทั้งฝ่ายรูปธรรมและนามธรรม ซึ่งในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท สิ่งที่เราเรียกว่า ธรรมชาติของชีวิต มีองค์ประกอบใหญ่ ๒ ส่วน คือ ส่วนที่เป็นรูปธรรม กับส่วนที่เป็นนามธรรม อย่างที่เราเข้าใจกันทั่วไปว่า เป็นเรื่องของกายกับเรื่องของจิต องค์ประกอบใหญ่ทั้งสองส่วนนี้ รวมอยู่ในสิ่งที่เรียกว่า ขันธ์ ๕ ซึ่งประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ เป็นธรรมชาติที่จะต้องแตกสลาย เป็นภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นสภาพที่ทนอยู่ไม่ได้ มีความเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ และถึงที่สุดแล้วความตายก็ไม่ใช่จุดสิ้นสุดของชีวิต เป็นเพียงจุดเริ่มต้นของชีวิตใหม่ในภพหน้า ในแง่มีชีวิตและความตายจึงเป็นขบวนการที่ต่อเนื่อง ไม่ได้จบแค่ความตาย

^{๕๐} ญัฐยา วาสิน, “ความหมายของความตาย การตีความตามพุทธปรัชญา”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๑), หน้า ๑๕.

๒.๒.๓ ประเภทของความตาย

พระพุทธโฆษาจารย์ จำแนกความตายออกเป็นประเภทต่างๆ ดังนี้^{๕๐}

๒.๒.๓.๑ สมมติมรณะ คือความตายโดยสมมติของชาวโลก เป็นคำที่ใช้สื่อสารกันในชีวิตประจำวัน เช่น ตันไม่ตาย รตตาย นาฬิกาตาย เป็นต้น

๒.๒.๓.๒ ความขาดแห่งชีวิตดิณทริย์เนื่องอยู่กับภพอันหนึ่งชื่อว่า มรณะ

๒.๒.๓.๓ ขณิกมรณะ คือความดับในขณะแห่งสังขารทั้งหลาย

๒.๒.๓.๔ สมุจเจทมรณะ คือความสิ้นไปอย่างเด็ดขาดแห่งวัฏฏทุกข์ของพระอรหันต์ทั้งหลาย

การจำแนกความตายเป็นการพิจารณาความตายในมิติที่กว้างขวางครอบคลุมรอบด้าน เพราะไม่ว่าจะกล่าวถึงความตายของสิ่งใดย่อมสามารถจัดเข้าเป็นความตายประเภทใดประเภทหนึ่ง ใน ๔ ประเภทนี้ได้ทั้งหมด

ในปัจจุบันคำว่า ตาย ในนัยยะที่เป็นสมมติมรณะก็ถูกนำมาใช้ในหลายความหมาย อาทิ คนดีไม่มีวันตาย หมายถึง คนที่สร้างประโยชน์เพื่อสังคมหรือเพื่อมนุษยชาติ มักจะถูกจดจำและเล่าขานสืบไป ซึ่งมีค่าเท่ากับไม่ตาย หรือความจริงเป็นสิ่งที่ไม่ตาย หมายถึงผู้ที่ยึดถือความจริงแม้จะถูกเกลียดแกล้งสงสัยจากคนอื่นแต่ในที่สุดความจริงนั้นก็จะเป็นสิ่งที่พิสูจน์ความบริสุทธิ์ของเขเองซึ่งเท่ากับผู้ที่ยึดถือความจริงนั้นไม่ได้ตายไปจากความบริสุทธิ์ที่เคยมีอยู่เดิมเป็นต้น นอกจากนี้ยังใช้คำว่าตายในความหมายของการหมดสิ้นกิเลส เช่น ตายก่อนตาย ของท่านพุทธทาสภิกขุ เป็นต้น

โดยสรุปการจำแนกความตายออกเป็น ๔ ประเภทข้างต้นนี้ถือเป็นการจำแนกความตายในมิติที่กว้างขวางและครอบคลุมรอบด้าน กล่าวคือความตายที่มุ่งหมายในที่นี้มีได้เจาะจงเฉพาะความตายของชีวิตสังขารเท่านั้น หากแต่หมายรวมไปถึงความดับหรือการดับลงของสิ่งต่างๆ ด้วย โดยความตายในแต่ละประเภทก็จะเน้นหรือกล่าวถึงความตายหรือความดับของสิ่งที่แตกต่างกัน และกรณีของความขาดแห่งชีวิตดิณทริย์ และขณิกมรณะแม้จะกล่าวถึงความตายหรือความดับลงของขั้น ๕ หรือกายกับจิตเหมือนกัน แต่ช่วงระยะเวลาก่อนจะมาถึงความดับลงของความตายในแต่ละประเภทก็แตกต่างกัน อย่างไรก็ตามความตายที่ถือว่าเกี่ยวข้องและเป็นปัญหาสำหรับมนุษย์มากที่สุดก็คือความตายประเภทที่ ๑ คือความขาดแห่งชีวิตดิณทริย์ เหตุนี้เราจึงต้องศึกษาความตายประเภทนี้อย่างจริงจัง อีกทั้งหากพิจารณาให้

^{๕๐} มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรค แปล ภาค ๒ ตอน ๑, หน้า ๑-๒.

ดีจะเห็นว่าการจะสามารถเข้าใจโลกหรือชีวิตได้อย่างถูกต้อง ย่อมจะต้องอาศัยการมีความเข้าใจในความตายประเภทนี้เป็นพื้นฐาน เพราะความตายประเภทนี้จะช่วยให้มองเห็นความเป็นจริงของชีวิตในสังสารวัฏ

๒.๒.๔ ลักษณะของความตาย

ถ้าเข้าใจชีวิตในทัศนะของพุทธปรัชญาดังที่กล่าวมาข้างต้น เรื่องความตายก็เป็นสิ่งที่เข้าใจได้ไม่ยาก โดยเฉพาะความตายในความหมายที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับชีวิต แต่ก็มี ความหมายอื่นของความตายที่ควรทราบด้วยเหมือนกัน ดังนั้น ในที่นี้จะพูดถึงความตาย ๒ ประเภท คือ ความตายของชีวิต หรือตายทางร่างกาย กับความตายโดยที่ยังไม่สิ้นลมหายใจ อาจเรียกว่าเป็นความตายทางจิตใจ ท่านพุทธทาสภิกขุ มักเรียกว่าเป็น การตายก่อนตาย^{๕๒}

พุทธปรัชญาเถรวาท มองลักษณะของความตาย หากสรุปเรื่องความตาย โดยหลักใหญ่ผู้วิจัยจะแบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ

๑) ลักษณะความตายทางร่างกาย คือ ลักษณะร่างกายไม่มีชีวิตอยู่อีกต่อไป ความตายที่สิ้นสุดของร่างกายและจิตใจในภพชาติหนึ่งๆ เรียกว่า ชีวิตตินทรีย์ หรือความขาดไปแห่งอินทรีย์ หากมีกิเลสอยู่ก็เป็นเชื้อแห่งปัจจัยให้เกิดความสืบเนื่องของชีวิตแห่งภพชาติอื่นต่อไป ย่อมต้องมีการเข้าตริทุต คือ ลักษณะบอกความตาย จะมีอาการมืดมัว มองไม่เห็นอะไรเลย หูไม่ได้ยิน หดความรู้สึกนึกคิดต่างๆ หดลมหายใจ หัวใจหยุดเต้น วิชาการแพทยศาสตร์อธิบายว่า ความตายนั่นเกิดขึ้น เมื่อสมองไม่ทำงาน คือ สมองจะตายเป็นอันดับสุดท้าย ถ้าสมองยังไม่หยุดทำงานก็ยังมีความรู้สึกจากอารมณ์ทางทวารทั้ง ๕ (หรือประสาททั้ง ๕) ก็ทำให้ผู้ตายมีความรู้สึกตัวฟื้นคืนมาได้

๒) ลักษณะความตายทางจิต ตามสภาวะธรรม ความตาย คือ จิตจุติเคลื่อนออกจากร่างกายไปเกิดใหม่ หรือไปปฏิสนธิใหม่ ตามผลแห่งวิบากกรรม เป็นสภาพที่ต้องไปเวียนวายเป็นตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ ความตายของชีวิตมนุษย์ขณะใกล้ตายหากจิตใจจดจ่อนึกคิดยึดติดในอารมณ์ใดก็เป็นการชักบอกให้รู้ล่วงหน้าว่าจะไปเกิดในภพภูมินั้น หรือว่ากลับมาเกิดในโลกมนุษย์อีก เรียกว่า มรณัสันนวิถี คือ วิถีจิตใกล้จะตาย จะรับเอาบุญหรือบาปกรรมของตนที่ได้กระทำไว้ ได้แก่ กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ และคตินิยมอารมณ์ เป็นความตายที่บุคคล

^{๕๒} พระไพศาล วิสาโล, ตื่นก่อนตาย, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : ญาณยุทธรธรรมสูตร, ๒๕๕๓), หน้า ๑๖๓.

จะต้องผ่านเขตรณาสันนกาล และรณาสันนวิถีนันเป็นงานของจิตและรูป หลังจากนั้นจึงจะ
จืดตายไปจากภพของชาตินั้นๆ^{๕๓}

๒.๒.๕ ขบวนการเข้าสู่การเข้าใจความตาย

ชีวิตของมนุษย์เมื่อมีการเริ่มต้น คือ การเกิด ย่อมมีความสิ้นสุด คือ ความตาย
ตามมา เราจะเลือกเอาอย่างใดอย่างหนึ่งโดยปฏิเสธอีกอย่างหนึ่งย่อมมิได้ อย่างไรก็ตาม
มนุษย์โดยทั่วไปมักจะมีวิสัยที่จะเลือกส่วนที่ตนชอบใจ ในการเลือกสิ่งของมนุษย์อาจจะทำ
ได้ แต่สำหรับชีวิตมนุษย์จะเลือกเฉพาะส่วนของการดำรงอยู่ โดยปฏิเสธความตายย่อม
เป็นไปไม่ได้ อย่างไรก็ตาม โดยสภาพที่พบเห็นทั่ว ๆ ไป ความตายมักจะมีอิทธิพลต่อชีวิต
มนุษย์อย่างยิ่ง กล่าวคือมนุษย์โดยทั่วไปต่างมองและเข้าใจว่า ความตายเป็นสิ่งที่น่ากลัว^{๕๔}
เพราะเป็นเหตุให้เกิดความพลัดพรากต่อทุกๆ สิ่ง จากโลกที่เขาเคยรู้จักและคุ้นเคย แต่ถ้า
เข้าใจชีวิตในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทดังที่กล่าวมาข้างต้น เรื่องความตายก็เป็นสิ่งที่
เข้าใจได้ไม่ยาก โดยเฉพาะความตายในความหมายที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับชีวิต

เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเป็นพระโพธิสัตว์ทรงเห็นเทวทูตทั้ง ๔ มาปรากฏในรูปของ
คนชรา คนเจ็บ คนตาย และบรรพชิต เมื่อทรงเห็นสิ่งเหล่านี้แล้ว พระองค์ได้แสวงหาทาง
เพื่อพ้นจากความตาย จนกระทั่งได้ตรัสรู้อรียสัจ ๔ จากนั้นพระองค์ได้ทรงสั่งสอนเวไนย
สัตว์ไม่ให้ประมาทในชีวิต ด้วยการทำประโยชน์ให้ตนเองและผู้อื่น^{๕๕} อันเป็นการเตรียมตัว
ก่อนตายอย่างมีสติ พุทธปรัชญาเถรวาทมีหลักการอันเป็นแก่นแท้ คือ การสอนให้พุทธบริษัท
เข้าใจอรียสัจ ๔ ดังนั้น พุทธปรัชญาเถรวาทจึงเน้นการสอนให้มนุษย์ตระหนักรู้ในทุกข์ และ
ความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของชีวิตที่ความตายจะเกิดขึ้นเมื่อไรก็ได้ คนเราจึงควรต้องเรียนรู้
พุทธธรรม เพื่อการเตรียมตัวตาย และต้องเตรียมชีวิตให้ก้าวข้ามพ้นทุกข์ อันมีเหตุมาจาก
อวิชชา โดยเริ่มเรียนรู้ไตรสิกขาซึ่งทำได้ด้วยการอบรมตนเองให้ประพฤติมั่นคงอยู่ในศีล
บริสุทธ ฝึกจิตให้มีสมาธิ ด้วยศีลที่บริสุทธ และสมาธิที่ตั้งมั่น จะบ่มเพาะให้การภาวนา
เจริญขึ้นจนกระทั่งเกิดปัญญามีความเห็นถูกต้องตรงตามความเป็นจริง พระผู้มีพระภาคทรง

^{๕๓} พระอารดินทร์ เชมรมโม, “การศึกษามโนทัศน์เรื่องความตายของกฤษฎมูรติ”, วิทยานิพนธ์
พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๕๓.

^{๕๔} ฉัฐยา วาสิน, “ความหมายของความตาย การตีความตามพุทธปรัชญา”, วิทยานิพนธ์ศิลป
ศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๑), หน้า ๔.

^{๕๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๕.

สอนให้พุทธสาวกเข้าใจ เรื่องความตายกับปัจจุสมุปบาท และสังสารวัฏ คำสอนที่สำคัญที่สุดคือ ความไม่ประมาทตลอดเวลาที่ใช้ชีวิต โดยการเจริญมรณสติ พิจารณาความตาย อย่างรู้เท่าทันความจริงของชีวิต และประพฤติดีปฏิบัติชอบตามอริยมรรคตั้งแต่ก่อนตาย เพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งเห็นจริงตามธรรมชาติ เป็นการเอาชนะความตาย กล่าวคือ การที่จิตเป็นอิสระจากความทุกข์ ไม่หวั่นไหวต่อความตาย เพราะมีปัญญาเห็นชัดว่าไม่มีใครตาย ไม่มีฉันที่ตาย ไม่มีผู้ตาย ไม่มีแม้กระทั่งความตาย มีแต่การแตกดับของธาตุขันธ์อันเป็นไปตามวิถีแห่งธรรมชาติ ไม่มีอะไรที่ดับสูญ มีแต่การเปลี่ยนสภาพเท่านั้น^{๕๖}

ขบวนการเข้าสู่การเข้าใจความตายของพุทธปรัชญาเถรวาท มีวิธีการแสวงหาความจริงที่สอดคล้องกับวิธีการทางวิทยาศาสตร์ (Scientific method) ดังที่นักปรัชญาผู้ได้รับรางวัลโนเบล เบร์ทรันด์ รัสเซลล์ (Bertrand Russell) กล่าวไว้ว่า “พุทธปรัชญาเถรวาทเป็นที่รวมของปรัชญาแบบเก็งความจริงและปรัชญาวิทยาศาสตร์ พุทธปรัชญานำเสนอวิธีการทางวิทยาศาสตร์และใช้วิธีการนั้นแสวงหาความจริงจนถึงที่สุด”^{๕๗}

ขบวนการแสวงหาความจริงในพุทธปรัชญาเถรวาท เรียกว่า อริยสัจ ๔ ประกอบด้วยกิจหรือขั้นตอนในการดำเนินการ ๔ ประการ ดังต่อไปนี้

๑) การกำหนดรู้ทุกข์ (ปริณญา) คือ การเข้าใจภาพและขอบเขตของปัญหา เช่น เมื่อเป็นโรคก็ต้องรู้ว่า เป็นโรคอะไร ร้ายแรงแค่ไหน

๒) การค้นหาสมุทัย (ปหานะ) คือ การสืบสวนหาต้นตอของปัญหาเพื่อจะได้แก้ปัญหาค้นตรงจุด เช่นเดียวกับการค้นหาสมุฏฐานของโรค

๓) การแก้นิโรธ (สังขิการิยา) คือ การคาดคะเนถึงสถานะที่แก้ปัญหาค้นได้ซึ่งเป็นเป้าหมายที่ต้องบรรลุ เช่นเดียวกับการคาดหวังว่าโรคนั้นรักษาได้หายขาด หรือเพียงทุเลา

๔) การดำเนินตามมรรค (ภาวนา) คือ การฝึกฝนปฏิบัติตามมรรควิธีเพื่อให้บรรลุถึงสถานะไร้ปัญหา เหมือนวิธีการรักษาโรค^{๕๘}

ดังนั้น ขบวนการเข้าสู่การเข้าใจชีวิตและความตาย ตามหลักของอริยสัจเป็นขบวนการที่สืบหาความจริงอย่างสมเหตุสมผลซึ่งไม่ขัดกับหลักการทางวิทยาศาสตร์

^{๕๖} พระไพศาล วิสาโล, *ตื่นก่อนตาย*, หน้า ๘๕.

^{๕๗} พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), *พระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๒๒.

^{๕๘} เรื่องเดียว, หน้า ๒๔.

๒.๒.๖ มโนทัศน์ต่อความตาย

คนทั่วไปเข้าใจกันว่า ความตายเป็นสิ่งที่ไม่ดี เป็นเรื่องที่ไม่น่าปรารถนาหรือไม่ก็มีความคิดในลักษณะที่ปฏิเสธต่อความตาย ในท่าที่ต่าง ๆ กัน ความเข้าใจในลักษณะปฏิเสธความตายก่อให้เกิดท่าทีของการปฏิเสธความตายที่แสดงออกมาในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งตรงข้ามกับพุทธปรัชญา พุทธปรัชญาสอนให้ตระหนักถึงคุณค่าและความสำคัญของความตาย มโนทัศน์ต่อความตายพุทธปรัชญาได้แบ่งความตายโดยย่อออกเป็น ๒ ลักษณะคือ

๑) ความตายทางกายภาพ คือ การสิ้นชีวิตของมนุษย์และสัตว์ทั่วไป ทำให้ร่างกายแตกสลายไป ในพระไตรปิฎกได้ให้ความหมายของคำว่า ตาย ในลักษณะนี้ไว้คือ ความจุติ ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตาย กล่าวคือ มฤตยู การทำกาละ ความแตกแห่งขันธ ความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์^{๕๙} ในหมู่สัตว์ นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ นี้เรียกว่ามรณะ^{๖๐} เกณฑ์ตัดสิน คือ เมื่อธรรม ๓ ประการ อันได้แก่ (๑) อายุ (๒) ไออุ่น (๓) วิญญาณละกายนี้ไป กายนี้จึงถูกทอดทิ้งนอนนิ่งเหมือนท่อนไม้ที่ปราศจากเจตนา^{๖๑} สัตว์ผู้ตาย คือ ทำกาละไปแล้ว มีกายสังขาร วิจิสังขาร และจิตสังขาร ดับระงับไป มีอายุหมดสิ้นไป ไม่มีไออุ่น มีอินทรีย์แตกทำลาย ความตายหมายถึง ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ที่เนื่องอยู่กับภพอันหนึ่ง^{๖๒} ได้แก่การสิ้นชีวิตของสัตว์โลกในภพหนึ่ง ๆ โดยปกติหมายถึงการสิ้นชีวิต ซึ่งกำหนดเอาชาติหนึ่งที่สมมติกันว่าเป็นคน เป็นสัตว์ พุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับว่ามนุษย์มีส่วนประกอบอยู่ ๒ ส่วนคือ รูป และนาม รูปคือส่วนที่มองเห็นได้ด้วยตาทั้งหมด และนาม คือ ส่วนที่มองไม่เห็นด้วยตาเปล่าหรือจิตใจนั่นเอง

๒) ความตายทางจิตวิญญาณ แม้บุคคลยังมีชีวิตอยู่ก็อาจเชื่อว่าตายได้เช่นเดียวกัน ความตายในลักษณะนี้ไม่อาจมองเห็นได้จากทางกายภาพ เป็นองค์ประกอบทางด้านจิตใจ ตัวอย่างเช่น ความประมาทเป็นทางแห่งอมตะ ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย คนผู้ไม่ประมาทเชื่อว่าย่อมไม่ตาย คนประมาทจึงเหมือนคนตายแล้ว^{๖๓} กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือการตายจากคุณธรรมความดีต่าง ๆ นั่นเอง ภิกษุที่มีราคะครอบงำก็เช่นเดียวกันได้ชื่อว่าตายแล้ว

^{๕๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๗๘.

^{๖๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๕๐/๓๒๕.

^{๖๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๗/๔๕๕.

^{๖๒} คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๒ ตอน ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑

^{๖๓} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๑/๓๑.

เพราะตายไปจากคุณงามความดี มนุษย์ที่มีความทุกข์อยู่เช่นปัจจุบันนี้ก็เพราะว่า เป็นผู้ตายทางจิตและวิญญาณ ถ้ามนุษย์มีคุณธรรมความดีประจำใจก็จะไม่ตาย คนที่ตายในลักษณะนี้ก็ยังต้องการที่จะแสวงหาสิ่งที่จะต้องตายต่อไป การแสวงหาสิ่งประเสริฐก็คือการแสวงหาสิ่งที่ไม่ต้องตาย นั่นก็คือนิพพานนั่นเอง บุคคลผู้ทำความเพียรพยายามอย่างถูกผู้ชาย แม้จักต้องตาย ก็จะไม่ถูกนิพพาน ทั้งจะไม่เดือดร้อนในภายหลัง^{๖๔}

พุทธปรัชญาเถรวาทมองความตายเป็นกระบวนการของสังสารวัฏ เรื่องสังสารวัฏ หรือการเวียนว่ายตายเกิดเหล่าสัตว์ผู้มีความเห็นผิด มีจิตยึดส่ายวุ่นวายสำคัญผิดในเรื่องต่าง ๆ เช่น เห็นสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง สิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข สิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม สัตว์เหล่านั้นเชื่อว่าติดอยู่ในเครื่องประกอบของมาร ไม่มีความเกษมจากโยคะ ประสพกับความเกิดและความตาย ท่องเที่ยวไปสู่สังสารวัฏ^{๖๕} แต่ผู้ใดประพฤติธรรม ปฏิบัติธรรม ตามอริยสัจธรรม ๔ ประการ (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) ก็จะเป็นดังท่านพระวัชณเถระ ซึ่งเป็นบุตรของพระวัชณมาตาเถรี หลังจากได้รับคำเตือนของมารดาแล้วท่านก็ใส่ใจเป็นผู้ปฏิบัติธรรมด้วยความวิริยะ และบรรลุเป็นพระอรหันต์ ท่านหนึ่งในบรรดาอรหันตสาวก ดังที่ท่านกล่าวไว้ในเถรคาถาว่า ท่านได้บรรลุวิชา ๓ เห็น อมตธรรม อาสวะที่เคยมีแก่ท่านทั้งภายในและภายนอก ท่านถอนได้หมดสิ้นแล้ว และจะเกิดขึ้นไม่ได้อีก ท่านทำทุกข์ให้สิ้นสุดแล้ว อตภาพนี้มีเป็นครั้งสุดท้ายของสังสารวัฏ คือความเกิดและความตายหมดสิ้นแล้ว^{๖๖}

ดังนั้น เราก็ควรทำความเข้าใจให้ถูกต้องตามความเป็นจริงว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวเรา ตัวเขา และหมั่นเพียรประพฤติศีล ปฏิบัติตามอริยมรรค ทำทุกข์ให้สิ้นสุดไป ด้วยการเจริญปัญญาที่มีสติรู้แจ้งเห็นจริงตามธรรมชาติ ซึ่งเป็นการเอาชนะความตาย กล่าวคือ การที่จิตเป็นอิสระจากความทุกข์ ไม่หวั่นไหวต่อความตาย เพราะมีปัญญาเห็นชัดว่าไม่มีใครตาย ไม่มีฉันที่ตาย ไม่มีผู้ตาย ไม่มีแม้กระทั่งความตาย มีแต่การแตกดับของธาตุขันธ์อันเป็นไปตามวิถีแห่งธรรมชาติ ไม่มีอะไรที่ดับสูญ มีแต่การเปลี่ยนสภาพเท่านั้น ก็จะไม่ตกอยู่ใน สังสารวัฏ และ พ้นไปจากความเกิดและความตาย

^{๖๔} พุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๒๕-๑๒๖/๒๐๓.

^{๖๕} อญ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๕/๘๐.

^{๖๖} พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๓๕-๓๓๕/๓๕๖.

๒.๒.๗ คุณค่าของความตาย

ในหัวข้อนี้จะทำความเข้าใจว่าความดีที่แท้จริงคืออะไร อะไรเรียกว่าการกระทำที่ดี อะไรคือเกณฑ์การตัดสินความดี ผู้วิจัยมีทัศนะว่า ความดีของชีวิตและคุณค่าของชีวิตเป็นสิ่งเดียวกัน จึงใช้คำว่าความดีเป็นประเด็นหลักในการศึกษาคุณค่า อาจเปรียบได้กับความดีเป็นภาพสะท้อนของคุณค่า

หลักจริยธรรมในทางพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นเป็นที่ทราบกันดีแล้วว่ามี ๒ อย่าง คือ สัจธรรมและศีลธรรม สัจธรรมเป็นอันติมัจจะ กล่าวคือ เป็นความจริงสูงสุดอันเป็นฐานรองรับหลักศีลธรรมและหลักจริยธรรมหรือการกระทำอันมีค่าทางจริยศาสตร์ที่ดำเนินไปเพื่อเข้าถึงเป้าหมายอันเป็นอันติมัจจะนั้น เป็นสิ่งที่มีอยู่เอง มีอยู่อย่างเที่ยงแท้ และสามารถดำรงอยู่ได้โดยธรรมชาติ ถ้ามุขยไม่มีเป้าหมายในการกระทำก็ไม่สามารถกล่าวได้ว่า การกระทำใดถูกหรือผิด เพราะฉะนั้น เกณฑ์ในการตัดสินค่าจริยะว่า สิ่งนี้ถูก ผิด ควร ไม่ควร จึงต้องอาศัยเป้าหมายเป็นมาตรการวัดและตัดสินคุณค่าทางจริยะ

เกณฑ์ตัดสินความดีของพุทธปรัชญาเถรวาท^{๖๗} ให้ถือเจตนาเป็นเกณฑ์ในการตัดสินว่าการกระทำใด ดีหรือชั่ว ถูกหรือผิด เพราะการกระทำทั้งหมดของมนุษย์มีเจตนาเป็นตัวบ่งชี้ เจตนาจึงเป็นตัวแท้ของกรรม บุคคลคิดแล้วจึงกระทำการกรรมด้วยกาย ด้วยวาจา และด้วยใจ พุทธปรัชญาเถรวาทมีหลักการดำเนินชีวิต ที่มีจุดมุ่งหมายสูงสุด ที่เป็นอุดมคติของชีวิตในเกณฑ์ตัดสินว่า “การกระทำใดดีหรือไม่ดี ควรหรือไม่ควร” เพื่อให้บุคคลมีชีวิตที่ดี ช่วยเหลือเกื้อกูลกันในสังคมได้เป็นอย่างดี ในการดำเนินชีวิตที่ดี พุทธปรัชญาเถรวาทจึงจัดระบบของเกณฑ์ตัดสินความดีไว้ ๓ ระดับ คือ ๑) ระดับศีล ๕ ๒) ระดับกุศลกรรมบถ ๑๐ และ ๓) ระดับมรรค ๘

ขึ้นชื่อว่าความตาย ผู้คนส่วนใหญ่ย่อมไม่อยากจะถึง เพราะเข้าใจว่าความตายนั่นเป็นปฏิปักษ์กับชีวิต แต่ในความเป็นจริงแล้ว ชีวิตกับความตายหาได้อยู่ตรงข้ามกันอย่างที่คนทั่วไปเข้าใจไม่ หากเป็นเรื่องเดียวกัน เรามีชีวิตอย่างไร ก็ตายอย่างนั้น ถ้าอยู่ด้วยความหลงก็ต้อง “หลงตาย” อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ คือ ตายอย่างทรมันทรมาน ไร้สติ แต่ถ้ามีชีวิตด้วยความตื่นรู้ อยู่อย่างไม่ประมาท หมั่นสร้างคุณอยู่เสมอ เมื่อถึงเวลาก็สามารถจากโลกนี้ไปด้วยใจ

^{๖๗} พระมหาสมปอง มนุชชาโต, “การศึกษาเปรียบเทียบเกณฑ์ตัดสินความดีในปรัชญาของเพลโตกับพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๘๑-๘๒.

สงบ โดยมีสติจบจนวาระสุดท้าย^{๖๘} เรียกว่าตายอย่างมีคุณค่า แม้ความตายเป็นสิ่งไม่น่าพึงใจ จัดว่าเป็นอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาเป็นการพลัดพรากจากกัน แต่ว่าแม้จะประสบกับสิ่งที่เป็นอารมณ์อื่นไม่น่าพึงใจ มีเหตุการณ์อื่นทำให้เกิดความทุกข์ความโศกเศร้า คำสอนในทางพุทธปรัชญาเถรวาทก็ใช้เหตุการณ์ที่โศกเศร้าเหล่านี้ทำสิ่งที่เป็นกุศล ทำคุณธรรมให้บังเกิดมีขึ้นในจิตใจ เป็นคุณค่าเป็นประโยชน์ต่อตนเองหรือผู้ปฏิบัติได้ ผู้วิจัยได้แบ่งคุณค่าเป็น ๒ ประการ ดังต่อไปนี้

๑) คุณค่าทางนามธรรม

มนุษย์ต้องเผชิญภัยที่มีความน่ากลัวและทำให้เกิดความสะดุ้งหว่นไหว^{๖๙} อย่าง คือ (๑) ชาตภัย (ภัยที่เกิดจากความเกิด) (๒) ชราภัย (ภัยที่เกิดจากความแก่) (๓) พยาธิภัย (ภัยที่เกิดจากความเจ็บไข้) (๔) มรณภัย (ภัยที่เกิดจากความตาย)^{๗๐} มรณภัยนี้มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายต่างหวาดกลัวที่สุด^{๗๑} แต่มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายมีอาจหลีกเลี่ยงความตายได้ ดังนั้นคุณค่าของความตายจึงสะท้อนให้เห็นสัจจะธรรม คือ ความจริง เชิงนามธรรมว่า สรรพสิ่งเป็นอนัตตาไม่มีตัวตนใดเป็นเอกโคตรเดี่ยวโดยตัวเอง^{๗๒} ความตายเป็นภัยอันใหญ่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นของแน่นอน ความตายไม่ใช่เป็นแค่วิกฤตของชีวิตเท่านั้น หากยังเป็นโอกาสในทางจิตวิญญาณ ในทางพุทธปรัชญาเถรวาทเชื่อว่าจิตที่สงบเป็นกุศล ไม่เพียงช่วยให้ตายอย่างไม่ทุกข์ทรมานแล้ว ยังสามารถนำพาผู้ตายไปสู่สุคติ เป็นการยกระดับจิตใจให้เข้าสู่ภพภูมิที่ดีกว่าเดิม ยิ่งผู้ใกล้ตายนั้นมีสติเต็มที่ เห็นโทษของความติดยึดในสังขารหรือความสำคัญมั่นหมายในตัวตนจนสามารถละวางได้อย่างสิ้นเชิง ก็จะเข้าถึงความวิมุติหลุดพ้นคือนิพพานได้ทันที ดังพระสาวกหลายท่านได้กระทำไว้เป็นแบบอย่าง นับเป็นตัวอย่างที่ชี้ว่าความตาย

^{๖๘} พระไพศาล วิสาโล, ระลึกถึงความตายสบายนัก, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : ชมรมกัลยาณธรรม, ๒๕๕๒), หน้า (คำนำ).

^{๖๙} อ.ท.ท. (ไทย) ๒๐/๖๓/๒๔๔-๒๔๕.

^{๗๐} อ.จตุกก. (ไทย) ๒/๘/๘.

^{๗๑} อ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒/๕๖๖, มรณภัย คือ ความกลัว ความขยาด ความหวาดเสียว ความขนพองสยองเกล้า ความสะดุ้งแห่งจิต เพราะอาศัยความตาย นี้เรียกว่า มรณภัย.

^{๗๒} สมัยกร บุราวาส, ปัญญา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๓๓), หน้า ๒๓.

สามารถเป็นปัจจัยให้เกิดพัฒนาการทางจิตวิญญาณอย่างถึงที่สุดได้^{๗๓} สะท้อนให้เห็นภาวะที่แท้ของธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยงแท้แน่นอน ตกอยู่ภายใต้ไตรลักษณ์ เป็นไปตามกฎธรรมชาติ คุณค่าความตายสะท้อนจินตนาการวิถีวัฒนธรรม ความเป็นไปของชุมชนและของโลก ตลอดจนสัมพันธ์ภาพระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม และเกิดความพยายามที่จะยกระดับวิถีเหล่านั้นให้เป็นประโยชน์มากขึ้น

๒) คุณค่าทางจริยธรรม

ความตาย แม้จะมีความหมายในเชิงลบ แต่พุทธปรัชญาเถรวาทมิได้มองในเชิงลบ กลับนำมาเป็นกำลังใจในการสร้างสิ่งที่ดีงามให้เกิดขึ้นในจิตใจ พุทธปรัชญาทรงนำสิ่งที่ปรากฏอยู่ในชีวิตจริงมาเป็นอุปกรณ์ในการสอน ทรงนำเอามาเป็นเครื่องเตือนสติไม่ให้ประมาทในวัยหลังคิดว่า เรายังอยู่ในวัยหนุ่ม ยังมีชีวิตอีกยืนยาว ทรงสอนว่าในชีวิตของมนุษย์นั้นมีเทวทูตมาเตือนใจไม่ให้ประมาทอยู่เสมอ สุดแต่ว่ามนุษย์จะเข้าใจได้มากน้อยเพียงใด ถ้ามนุษย์เข้าใจในเทวทูตที่ปรากฏอยู่ในชีวิต ประพฤติตนไม่ประมาท เห็นภัยในความยึดมั่นถือมั่น ที่เป็นบ่อเกิดของการเกิดและการตาย ไม่ยึดมั่นถือมั่น ก็จะพ้นจากความเกิดและความตาย

พระพุทธเจ้าตรัสสอนชาวเมืองอาฬวีให้ระลึกถึงความตาย เพื่อว่าจะได้ไม่ต้องกลัวความตายที่จะมีในภายภาคหน้า โดยตรัสว่าผู้ที่ไม่เจริญมรณสติจะกลัวความตายที่จะมาถึงตน แต่สำหรับผู้เจริญมรณสตินั้นจะไม่สะดุ้งกลัวความตายเลย ท่านทั้งหลายจงเจริญมรณสติอย่างนี้ว่า ชีวิตของเราไม่ยั่งยืน ความตายเป็นของยั่งยืน เราพึงตายแน่แท้ ชีวิตของเรามีความตายเป็นที่สุด ชีวิตของเราไม่เที่ยง ความตายเป็นของเที่ยง คนที่ไม่เจริญมรณสติในภายภาคหน้า จะมีความสะดุ้งกลัวต่อความตาย จะร้องด้วยความกลัว เห็นความตายเหมือนเห็นงูพิษ ส่วนบุคคลใดเจริญมรณสติ ต่อไปในภายหน้า บุคคลนั้นจะไม่สะดุ้งกลัวความตาย เหมือนกับบุคคลที่เห็นงูพิษแต่ไกลจับท่อนไม้คอยระวังอยู่ตัวอยู่นั่น เพราะเหตุนี้ท่านทั้งหลายพึงเจริญมรณสติเถิด เมื่อพิจารณาความตายนี้อยู่เนือง ๆ ย่อมละความมัวเมาในชีวิตได้ หรือทำให้เบาบางลง^{๗๔}

^{๗๓} พระไพศาล วิสาโล, เสนอเรื่องความตายอย่างสงบ เล่ม ๒ : ข้อคิดจากประสบการณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : เครือข่ายพุทธิกา, ๒๕๕๒), หน้า ๕.

^{๗๔} อรุ ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๗/๑๐๐.

พระพุทธเจ้าตรัสรับรองถึงการนึกถึงความตายทุก ๆ วันว่า จะทำให้เป็นคนไม่มัวเมาในความเป็นหนุ่มสาว หรือไม่มัวเมาในชีวิต ทำให้เร่งชวนขวยทำความดีต่าง ๆ ทำให้ไม่ทำความชั่วทั้งทางกาย ทางวาจาและทางใจ เมื่อบำเพ็ญมรณสติมาก ๆ เข้มรกรก็จะเกิดขึ้นเมื่อเจริญมรณมาก ๆ เข้าก็สามารถละสังโยชน์ได้ และอนุสัยย่อมสิ้นไป^{๓๕}

ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้แสดงผลของการปฏิบัติว่า^{๓๖} ผู้เจริญมรณสตินี้อยู่เป็นประจำจะเป็นผู้ไม่ประมาทได้ความไม่ยินดีในภพทั้งปวง เป็นคนไม่กลัวความตาย เป็นผู้ติเตียนการทำบาป ไม่มากไปด้วยการสะสม ปราศจากความตระหนี่ เป็นผู้ไม่สะดุ้ง ไม่กลัวตาย ไม่หลงตาย ถ้ายังไม่ได้บรรลุธรรมในชาติปัจจุบันก็เป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า ผู้เจริญมรณสตินี้จะมีสติที่ประกอบไปด้วยความตายเป็นอารมณ์ จับเสียได้ซึ่งนิรันตธรรมทั้งหลาย

การระลึกถึงความตายที่ท่าน เรียกว่า มรณสติ มาเป็นเครื่องกระตุ้นเร่งเร้าใจให้ชวนขวยกระทำการต่าง ๆ มิใช่กระทำด้วย โลภะ โทสะ โมหะ และแม้ไม่มีความทุกข์ ไม่มีกิเลสเข้ามาบีบคั้น ก็ให้สามารถชวนขวยกระทำการสิ่งที่ดีงามอันเป็นการกระทำได้ด้วยคุณธรรมของตนเอง คือมีความไม่ประมาทได้เสมอ^{๓๗} ความตายแม้เป็นสิ่งไม่น่าพอใจเป็นการพลัดพรากจากกัน ก็ใช้เหตุการณ์ที่โศกเศร้านั้นเป็นตัวสร้างบุญสร้างกุศลให้เกิดขึ้นกับใจตัวเราเอง และแก่ผู้อื่น การระลึกถึงความตายนั่นสอนให้ระลึกถึงความตายเรื่องเป็นเครื่องกระตุ้นเตือนใจตนเอง ว่าความตายเป็นเรื่องธรรมดาของชีวิต มันจะต้องเกิดมีขึ้นแน่นอน เป็นเรื่องสืบต่อจากความเกิดในเมื่อมันเป็นเรื่องธรรมดาก็ไม่ต้องไปกลัว แต่มีข้อที่น่าพิจารณา ว่าความตายนั่นเป็นของแน่นอน แต่จะมาถึงเมื่อไรไม่แน่นอน ชีวิตของคนเราอาจจะสั้น หรืออาจจะยาว ไม่มีเครื่องกำหนดให้มองเห็นได้ชัดเจน เพราะฉะนั้นจึงควรใช้ความตายเป็นเครื่องเร่งเร้าตนเองให้ตนเองไม่มีความประมาท ที่ว่าไม่ประมาทก็คือ ชีวิตมีกิจมีหน้าที่อะไรก็ควรเร่งรัดจัดทำชีวิตของตนจะมีค่าและมีความดีงามอย่างไรก็ควรเร่งชวนขวยประกอบ

^{๓๕} อัง ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๗/๑๐๐-๑๐๓.

^{๓๖} คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๒ ตอน ๑, หน้า ๒๓-๒๔.

^{๓๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), มรณสติ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๕), หน้า ๓๖.

กรรมที่จะให้เป็นอย่างนั้น ให้ชีวิตของตนมีคุณค่า^{๓๔} ให้อยู่อย่างมีประโยชน์ และตายไปก็มีคุณค่าเหลือทิ้งไว้เป็นประโยชน์แก่คนอื่นภายหลังด้วย

ความตายเป็นสิ่งที่มีความหมายต่อชีวิต ไม่เฉพาะแต่ภายหลังเมื่อระบบชีวะในร่างกายหยุดการทำงาน หรือเมื่อชีวิตสิ้นสุดลงเท่านั้น แต่ในฐานะที่มนุษย์เป็นสิ่งมีชีวิตที่มีความสำนึกในการดำรงอยู่ และสามารถอนุมานถึงความสำเร็จสูงสุดการดำรงอยู่ของตนเองที่ต้องเกิดขึ้นอย่างแน่นอน เหมือนกันกับสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ทั้งหลาย ดังนั้นการเข้าใจความตายย่อมมีผลกระทบต่อชีวิตตลอดการดำรงอยู่ทีเดียว เพราะเหตุนี้ การศึกษาเพื่อให้เข้าใจความหมายที่แท้จริงของความตายจึงมีความสำคัญต่อมนุษย์อย่างยิ่ง เพราะนอกจากความเข้าใจที่ถูกต้องในเรื่องความตายจะเป็นประโยชน์ต่อมนุษย์ในขณะนาฬิกาแห่งการเผชิญกับความตายแล้วยังเป็นประโยชน์ต่อทุกขณะของการดำรงอยู่อีกด้วย

^{๓๔} พินิจ รัตนกุล, ปรัชญาชีวิต ฌอง-ปอล ซาทร์, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : สามัญชน, ๒๕๔๕), หน้า ๗๔.